

SAVEZNO IZDATNO VEŠE
BENTAR ZA INFORMACIJU I
DOKUMENTACIJU BELATNOST

Inv. br.

SIGN.

ДРУШТВЕНИ УГОВОР

или

ПРИНЦИПИ ПОЛИТИЧКОГ ПРАВА

...Foederis aequas
Dicamus leges
(Aeneid. II.)

од

Ж. Ж РУСОА

С ФРАНЦУСКОГ ПРЕВЕО

К. ПЕТРОВИЋ,

УЧИТЕЉ.

Накладом књижевне В. Валожића.

БЕОГРАД.

ШТАМПАРИЈА С ХОРОВИЦА.

1892.

Ив. д.
35944

ПРЕДГОВОР.

Мислим, да није од штете што се Русовљево дело *Друштвени уговор* јавља и у српском преводу. Мене је ова расправа великог француског философа интересовала: Једно то, а друго подетицај издавача, г. Миљоша Валожића, књижара, нагнали су ме, да дело преведем и да га у штампу предам, надајући се, да ће оно интересовати све читаоце, којима су Русовљева дела колико толико позната, а нарочито Русовљев утицај на светску мисао.

Трудио сам се, да превод буде што бољи, а колико сам у томе успео — оцениће читаоци. Напомињем само то, да дело треба најљубљиво читати, ако се хоће да појми.

Доиста, у *Друштвеном уговору* има и таквих мисли, с којима се наши погледи не могу сложити; али се никако не може одрећи ни то, да су многе мисли Русовљеве коректне. Шта треба усвојити, а шта не — о том не може бити речи у овом предговору: *сваки читалац усвајаће и одбицаваће из својој сиреми.*

Може ми неко пребацити, како у нас има способнијих и позванијих људи, који су требали да предузму превођење овог дела. Примедба би била сасвим умесна; али ја кривицу примам на себе само у том случају, ако овај превод не ваља.

Год. 1891., Београд.

Преводилац
Н. Петровић.
учитељ.

ЖАН-ЖАК РУСО

Уз ово дело потребно је проговорити неколико речи о Ж.-Ж. Русоу, о том великом мислиоцу XVIII века.

Ж.-Ж. Русо родио се у Женеви 4. Јула 1712 год. *) Отац његов био је прост часовничар, па није могао да му да редовну наставу. Русо је научио читати из романа, а најрадије је читао Босијета, Молијера, Фонтенела, Бријера и Плутарка. Из Плутарка је поцрпао оно осећање узвишене независности — слободе, које му је прибавило славу, а било узрок његове несреће у животу.

Отац Русовљев морао је оставити Женеву, а са тим напустити и сваку бригу о своме сину. Русо је био принуђен да сам себи зарађује хлебац. Био је и на занату, и свакојако се мучио, док га није 1728. године примила у Ансеју г-ђа Варен. Доцније се ода музици, и, преписујући ноте, зарађивао је себи хлеб. Год. 1740 био је наставник деце Маблија, великог дворског судије у Лијону. Ту је остао годину

*) Тако вели сам Русо у својим Коњесијама; али Мисет Патеј вели да се је Русо презарио, т. ј. да се је родио 23 јуна.

дана, па се упути у Париз, носећи у џепу своју комедију *Нарицис*. У Паризу се упозна са важним личностима: Маривом, архимандритом Маблејом, Фонт'нелом, Дуклосом, Гримом и Дидером. Живећи у таквом друштву, у његовом духу зачеше се пространи планови. Доцније постаде секретар грофа Монтегија, француског посланика у Венецији; али ту не остаде дуго, већ се врати у Париз, и постане писар код великог закушца Дипена. Овде се беше упознао са Терезијом Левасеровом, која му доцније постаде жена. Терезија није покушавала да одврати оца од предузете намере, да га спречи да не напусти своје малишане. Овај поступак навучао је Русоу највећу осуду. То је једно од најглавнијих средстава, којима се противници његових педагошких принципа служе противу њега.

Од 1749. год. отпочињу велике несреће за Русоа, као што он то сâм вели у својим Конфесијама.

У то време почео је у велико да размишља о разним принципима. Академија Дижонска беше расписала награду на ову тему: *Да ли напречи наука и вештина изопачавају или побољшавају нарави?* Русо се беше подухватио да одговори на ово питање, и одговорио је у негативном смелу, т. ј. да напречи наука и вештина изопачавају нарави. Мармонтел прича поводом те расправе ово: Кад је Академија истакла то питање, Дидеро, шетајући се са Русоом, запита га: „Ког ћете се правца

држати при расправи?“ — „Правца, који тврди да вештине побољшавају нарави“ — одговори Русо. — „То је пут за магарце. Њиме иду људи најобичније памети... Противан правац пружа философу и речитости ново, богато и плодно поље.“ „Имате право — одговори Русо, — пошто се мало промислио — ја ћу следовати вашем савету.“ — Русо је послао своју расправу Академији, и добио је награду.

Ова расправа изазвала је сензацију; она је Русоа изнела на глас; његово име узбудило је и Волтера.

Године 1753. Дижонска Академија расписала је награду на ово питање: *Одкле потиче неједнакост међу људима, и да ли је она основана на закону природе?* Русо је на ово питање одговорио расправом: *Реч о постанку и узроцима неједнакости међ људима*. — Ова расправа није добила награде.

После овога, Русо намисли да пише о *Политичким институцијама*. Париз му је био мрзак, с тога се врати у Женеви, и, да би сачувао титулу републиканског грађанина, пређе у калвинисте. Његови суотачаственици не примише га радо. Он се поврати у Париз, и ту се упозна са г-ђом Епинеј. Г-ђа Епинеј понуди му у *Ермитажу* уточиште, а Русо јој се обећа, да ће се потпуно предати својим плановима о политичкој организацији — плановима, који су му доцније прибавили врхунац славе. Ту је Русо написао *Речник музички* и *Нову Елоизу*.

Доцније, прекине односе с г-ђом Епинеј,

а упозна се с г-ђом Худетот и са Даламбертом, као и са другим лицима вишег положаја.

У Монтморенсу Русо доврши *Емила* и *Друштвени уговор*, који се појави на свет 1762. год., па један до два месеца пре *Емила*. Не гледајући на високе заштите које је имао философ, Парламенат париски досуди му затвор. Он се реши да бежи у Женеви, надајући се, да ће ту бити са свим сигуран. Као и многи други славни изгнаници, тако и Русо, не могаше бити пророк у свом месту. Његова књига беше ту спаљена, а њему се поче претити. Русо, трпећи свакојаке увреде, потуцао се по Швајцарској, и најзад нађе мирног уточишта у Мотјер-Траверсу, где је први пут обукао јерменску хаљину, која беше једна особеност више у овом преко мере променљивом животу. У Мотјеру написао је свој одговор Бомонту поводом *Емила*, и *Писма из планине*, која су изазвала противу њега ужасну олују и приморала га да бега из Швајцарске у Енглеску, пошто је неко време провео на острву Св. Петра, које је било под влашћу бернеког кантона.

Овде се свршавају Конфесије.

Русо се беше повратио у Француску 22. маја 1767. год. Живео је осам дана у Амјену, потом прими уточиште принца де Конти, у замку Триу, где је живео под именом Рену. Ту је пробавио годину дана, па за тим остави Трије изнурен мизантропским осећањима, и прибегавахе редом: у Гренобл, Бургоњ, Монкен, па

се најзад врати у Париз месеца јула 1770. године, налазећи свуда непријатеље. Маркиз де Жирарден понуди му 1771. год. уточиште у својој земљи Ерменовилу, где је Русо врло кратко време уживао мир. У току 1771 год. до 1778 године, када је умро, публиковао је *Размишљања о пољској владавини*, плод изложених принципа у *Друштвеном уговору*. У том истом периоду појавили су се и ови списи: *Сањарије усамљеног шетача*, и *Пималијон*.

3. јула 1778. год. умре Русо у Ерменовилу. Неки веле да је отрован, други — да је умро од природне смрти, а г-ђа Стаел и Мисет Патнеј веле да се сам убио, што је потпуно оповргло сведочанство скултора Худона. Год. 1794 пренесени су његови остаци у Пантеон. Женева је у неколико изгладила неправде које је учинила једном од најславнијих својих синова, јер му је подигла статуу. Париз му је подигао једну врло сиромашну бисту на углу улице Платријер, која се данас зове улица Жан-Жака Русоа.

И ако је Русо имао и има великих противника, ипак је он звезда првих величина, која ће у историји човечанства дуго светлети. Он је револуцији био „звезда на истоку“, или, како се обично вели: „фењер револуције.“ Такав је човек био преко потребан, и све су прилике ишле на то, да се он појави. И сама Академија Дижонска помагала је да се нов правац мишљења јави, што сведоче питања које је расписивала за награду. Противу уко-

рењеног старог мишљења ваљало је војевати са свом силом новог духа. Утопија је била неопходно нужна, јер је само она била у стању да скр'а окове у које је дух био спутан. Зар би хришћанство победило да није терало до утопије? Јаку силу може победити само друга, јача сила. У овој међусобној борби обе стране претрпе извесан губитак, а као резултат тога јавља се нешто средње, што је прилагодније и за једну и за другу страну.

Француској Револуцији од 1789. претходила је Револуција француског духа. Револуција од 1789 јесте Револуција дела. И једна и друга Револуција има своје јунаке. У једној су: Русо, Дидеро, Даламберт; у другој: Марат, Дантон, Робеспјер, Мирабо и т. д. Сваки је вршио свој посао. Сви су били нужни, и ако су сви и грешили. Кад се дух усколеба, тад једна мисао над свима завлада, а након тога наступа катастрофа у којој се огледа физичка сила.

Преводилац.

ДРУШТВЕНИ УГОВОР.

КЊИГА I.

Рад сам да испитам, е да ли може у грађанском поретку постојати каква законита и поуздана управа, узимајући људе такве какви су, а законе онакве какви они могу бити. Трудим се, да у овом истраживању увек спајам оно што право дозвољава са оним што интерес прописује, те да правда и корист не буду никад одвојени.

Прелазим на ствар, не доказујући важност свога предмета. Запитаће ме ко: е да ли ја нисам владалац или законодавац, кад хоћу да пишем о политици? Одговарам — не. Па баш е тога што нисам то, и пишем о политици. Кад бих ја био владалац или законодавац, не бих дангубио пишући о томе шта треба радити: тада бих ја или радио или ћутао.

Ма колико да је слаб утицај који може имати мој глас на јавне послове, ипак, само право, да о њима дајем свој глас, довољно је, да мени, као рођеном грађанину слободне државе, и као члану суверена, стави у дужност, да се упознам са тим јавним пословима; јер

сам срећан био, те сам увек, кад год сам размишљао о владавинама, налазио у својим испитивањима нове разлоге, да милујем владавину своје земље!

I. Предмет ове прве књиге.

Човек се рађа слободан, а свуда је у оковима. Као господар над другима сматра се онај, који се не да да буде већи роб од њих. Како се ова промена извршила? Мени је то непознато. Шта је то што је може озакоњити? Држим, да ћу моћи решити ово питање.

Кад бих имао у виду само силу и последицу, која се из ње јавља, ја бих рекао: Дотле, докле је народ приморан да се покорави, и докле се покорави, он чини добро; чим буде у могућности да збаци јарам са себе, и чим га збаци, он чини још боље: јер, долазећи поново до своје слободе оним истим правом којим му је и одузета, или је оправдано што ју је повратио, или је неоправдано било што му је одузета. Али је друштвени поредак осветљено право, које служи за основ свима осталим правима. Па ипак, ово право не долази никако од природе, већ је засновано на уговорима. Треба знати какви су ти уговори. Пре него што дођем до тога, дужан сам да изнесем оно што претходи.

II. О првим друштвима

Најстарије од свију друштава, и једино природно, јесте породично друштво. Па ипак,

деца су само дотле привезана за оца, докле им је потребно, да га имају. Чим ова потреба престане, природна се веза кида. Пошто се деца ослободе покорности коју дугују оцу, и пошто се отац ослободи брига које дугује деци: обоје се подједнако повраћају у независност. Ако они и даље остану удружени, то није више природно, то је добровољно, те се тако и сама породица одржава једино уговором.

Ова општа слобода последица је човечје природе. Први је закон његов да се брине о свом сопственом одржању; прве су његове бриге оне, које дугује себи самоме; а чим он ступи у доба зрелости, то, тражећи сам повољна средства за своје одржање, постаје тим самим свој господар.

Може се, дакле, рећи, да је породица први модел политичких друштава. Отац представља старешину, деца представљају народ, а сви скупа, рођени равни и слободни, отуђују своју слободу једино у своју корист. Сва је разлика у томе, што у породици, љубав, коју отац има према својој деци, исплаћује оне бриге, које им он указује; док у држави, задовољство, које долази од господарења, замењује ону љубав, коју старешина нема према своме народу.

Гроцијус не признаје да свака људска власт постоји у корист оних којима се управља. За пример томе он наводи ropство. Он у своме резонувању стално тежи к томе, да заснује право на ономе што већ постоји, на фак-

ту*). Могло би се употребити и следственији метод, али не и повољнији за тиране.

Дакле, по Гроцијусу је сумњиво, да ли род људски припада једној стотини људи, или ова стотина припада роду људском, и кроз целу књигу види се да он нагиње првом мишљењу. Тако је исто мишљење и Хобесово. И на тај начин, ето вам целог рода људског подељеног на животињска стада, од којих свако има свога господара, који га чува, да би га прождерао.

Као што је господар узвишеније природе од свога стада, тако су исто и пастири људи, који су њихове старешине, узвишеније природе од својих народа. По речима Филоња, исто је тако размишљао и цар Калигула, заклучујући, по овој аналогiji, врло умесно, да, или краљеви беху богови, или народи животиње.

Мишљење Калигулово долази од мишљења Хобесовог и Гроцијусовог. Аристотело је са свима њима рекао тако исто, да људи нису по природи једнаки, већ да се једни рађају за ропство, а други за господарство.

Аристотело има право, само што је он узео последицу за узрок. Сваки, који је рођен у ропству, родио се за ропство — ништа није

) „Научна испитивања из јавног права често нису ништа друго до историја старих злоупотреба, и у залуд се човек мучио да их што боље изучи.“ (Traité manuscrit des intérêts de la France avec ses voisins, par M. L. M. d' A) А то је Гроцијус баш и учинио.

извесније од тога, јер робови губе све у својим оковима, па и саму жељу да се ових ослободе; они воле своје ропство, као што су пратиоци Улисови волели своју глупост.*) Дакле, ако има робова по природи, то је отуда, што их је било противу природе. Сила је створила прве робове, а њихов кукавичлук одржао их је у том стању.

Ништа нисам рекао о краљу Адаму и о цару Ноју, оцу три велика монарха, који поделише васиону, као што то учинише деца Сатурнова, која се идентификују с њима. Држим, да ће ми се одобрити ова уздржљивост; јер, произлазећи непосредно од једног од ових владалаца, или може бити од које старије гране, ко зна, да не би, оверавањем имена, изишло и то, да сам ја законити краљ рода људског. Било како му драго, тек не може се спорити, да је Адам био суверен света, као што је Робинсон био свога острва, бар докле, докле је он у њему био једини становник; а што је још у овом царству било згодно, то је, што монарх, осигуран на своме престолу, не имађаше да се плаши ни буна, ни ратова, ни завереника.

III. О праву јачега.

Никада онај, који је најјачи, не би био довољно јак, да буде вечито господар, када он не би своју силу преобраћао у право, а

*) Види Плутархову расправу под насловом: И животиње имају разума.

покорност у дужност. Отуда долази право јачега — право, које је по форми иронично, али у суштини постављено као принцип. Али, зар да нам се никад не објасни ова реч? Сила је физичка моћ, и ја не видим каква се моралност може извести из њених последица. Уступити сили, акт је нужности, а не воље; једва да је то акт мудрости. У ком смислу може то бити дужност?

Да одобримо за часак ово тобожње право. Велим, да отуда не излази ништа друго до необјашњива збрка; јер, чим је сила оно што ствара право, одмах последица постаје узрок, те тако, свака сила, која надмаши прву, наслеђује и њено право. Чим је човек у стању да се одупре без злих последица, да остане некажњен, он то може по праву; а пошто јачи има увек права, то не треба ништа друго радити до само да се буде јачи. Према томе, какво је то право које се губи чим сила престане? Ако треба покоравати се по сили, није потребно покоравати се по дужности; а кад човек није више приморан да се покорави, није више на то ни обавезан. Види се, дакле, да реч право не придаје ништа сили; оно овде не значи баш ништа.

Покоравате се властима. Ако се тиме хоће да каже: уступите сили, савет је добар, али излишан; ја тврдим, да се он неће никад повредити. Свака власт долази од Бога — признајем; али, тако исто, и свака болест долази од Бога. Да ли се тиме хоће да каже, како

треба забранити да се позове лекар? Ако ме какав разбојник изненадно нападне у шуми, не само да треба услед силе предати кесу, већ да ли нисам ја свесно обавезан да је дам и онда, кад бих је баш могао сакрити? Јер је, на послетку, и пиштољ, који он држи, такође нека власт.

Признајмо, дакле, да сила не ствара право, и да је човек обавезан да се покорави само законим властима. И тако се моје прво питање непрестано повраћа.

IV. О ропству.

Пошто ни један човек нема природне власти над другим човеком, и пошто сила не ствара никакво право, то, дакле, уговори остају као основ сваке законите власти међу људима.

Кад појединац, вели Гроцијус, може да отуђи слободу и да постане роб господару, то зашто не би могао цео народ да отуђи своју слободу и да постане поданик краљев? Овде има доста двосмислених речи, које треба објаснити; али, да се задржимо прво на речи *отуђити*. Отуђити значи дати или продати. Човек, који ствара себе робом другог човека, не даје се, већ се продаје, бар за своје издржање; али, на што да се продаје један народ? Не само да краљ не даје својим поданицима њихово издржање, већ, шта више, он и своје добија једино од њих, а, по речима Раблеа, краљу много треба. Дакле, поданици дају своју личност под условом да им се одузму и добра.

Ја не видим шта им онда остаје да сачувају.

Може се рећи, да деспот осигурава својим поданицима грађанско спокојство. Нека је баш и тако; али, шта они добијају тим, ако ратови, које им његова амбиција навлачи, ако његова ненаеита грамжљивост, ако угњетавања његове владе наносе више досада, него што им наносе њихове неслоге? Шта они добијају тим, ако је и само ово спокојство једна од њихових беда? Тако се исто спокојно живи и у затворима; но да ли је то довољно, те да се ту осети добро? Грци, затворени у пећини циклоповој, живљаху спокојно, очекујући ред да буду прождерани.

Рећи, да се човек предаје добровољно, значи рећи глупу и непојмљиву ствар. Такав је акт незаконит и ништаван самим тим, што онај, који га врши, није при здравој свести. Рећи то исто о целом народу, значи, претпоставити да је народ састављен од самих глупака, а међутим глупост не ствара право.

Баш и кад би сваки могао отуђити себе самога, не може отуђити своју децу, јер ова се рађају као људи и као слободни, њихова је слобода њихова својина, и нико, сем њих, нема права њом располагати. Пре него што деца постану зрела, отац може у име њихово углављивати услове за њихово одржање; али их он не сме углављивати безусловно и тако, да се ти услови не могу никако опозвати, пошто је такво углављивање противно природним циљевима и прелази преко права очинства.

Дакле, да би неограничена влада била законита, потребно је да народ у свакој генерацији буде властан да је или прими или одбаци; али, у том случају, таква влада не би била неограничена.

Одрећи се своје слободе, значи, одрећи се права човечности, па и самих својих дужности. Не може бити никакве накнаде за сваког оног који се свега одрече. Такво се одрицање не слаже са природом човека, јер одузети сваку слободу његове воље, значи то исто, што и одузети сваку моралност његовим радњама. На послетку, уговор, који условљава с једне стране апсолутну власт, а с друге потчињеност узалудан је и противуречан. Зар није јасно, да човек нема никакве обавезе према ономе од кога има права све захтевати? И зар сам тај услов, који нема за обе стране исту вредност, који је без надокнаде, не чини, да је овај акт ништаван? Јер, какво би право могао имати мој роб према мени, кад је све оно, што он има, моје, и кад је — будући је његово право моје право — ово моје право према мени самом реч без икаквог смисла?

Гроцијус и остали доводе од рата неко друго порекло тобожњег права ропства. Пошто, по њиховом мишљењу, победилац има права да убије побеђеног, то побеђени остаје у могућности, да откупи свој живот на рачун своје слободе, а та је погодба у толико законитија, што она служи на корист обојици.

Али је јасно, да ово назови право убијања побеђених не долази никојим начином од ратног стања. Самим тим, што људи, живећи у својој примитивној независности, не имађаху довољно утврђен однос, те да би могли проузроковати било стање мира било стање рата, они никако не беђаху природни непријатељи. Рат је проузрокован односом ствари, а не односом људи; а пошто се ратно стање не може да појави из простих личних односа, већ једино из стварних, то приватан рат, или рат човека с човеком, не може постојати ни у природном стању, где нема никакве сталне својине, ни у социјалном стању, где је све под влашћу закона.

Поједине борбе, дуели, сукоби, дела су која никако не чине једно стање; а што се тиче приватних ратова, овлашћени установама Луја IX., француског краља, а укинути миром божјим, то су злоупотребе феудалне владавине, глуп систем каквог никада не беше, противан принципима природног права и свакој доброј политици.

Дакле, рат није никако однос човека са човеком, већ однос државе са државом, при чему су појединци непријатељи тек случајно; никако као људи, па ни као грађани, већ као војници; никако као чланови отаџбине, већ као њени браниоци. У кратко рећи, ма која држава то била, она може имати као непријатеље само друге државе, а не људе, јер међ бићима разне природе не може се никако утврдити прави однос.

Шта више, овај се принцип подудара са постављеним начелима свију времена и са сталном практиком свију образованих народа. Ратне прокламације нису толико објаве упућене владама колико њиховим поданицима. Туђин, па био то краљ, приватан човек, или народ, који пљачка, убија и одводи поданике, а не објави рат владоцу, није непријатељ, већ разбојник. Па и у самом јеку рата, прави владалац, ма да заузима у непријатељској земљи све оно што припада јавности, поштује личност и приватна добра; он поштује она права на којима су заснована његова. Пошто је циљ рату разорење непријатељске државе, то постоји право да се убијају њени браниоци дотле, докле имају оружје у рукама; али чим они положе своје оружје, и чим се предаду, преставши тиме бити непријатељи или непријатељско оружје, поново постају обични људи, и нема се више права на њихов живот. По кад-кад може се уништити и цела држава, а да се не убије ни један њен члан. Дакле, рат не даје никаква права које не би одговарало његову циљу. Ови принципи нису принципи Гроцијусови; они нису засновани на ауторитету поета, али они истичу из саме природе ствари, и основани су на разуму.

Што се тиче права освајања, оно се ослања једино на право јачега. Пошто рат не даје победиоцу никаква права да масакрира побеђене народе, то ово право, које победилац нема, не може никако оснивати право по коме би он од пот-

чињених народа стварао робове. Постоји право да се непријатељ убија само онда, кад се не може да начини робом. Према томе, право, да неко буде начињен робом, не долази од права да се убије. Ропство је, дакле, једина замена, да може човек по цену своје слободе откупити свој живот, на који човек нема никаква права. Зар није, дакле, сасвим очевидно, да се пада у бесмислицу, кад се право живота и смрти оснива на праву ропства, а право ропства на праву живота и смрти?

Па баш и да се усвоји ово ужасно право, по коме може свако да буде убијен, ја ипак велим, да роб, створен у рату, или освојени народ, нема никакве друге обавезе према своме господару, до да му се покорава дотле, докле је приморан. Победилац му није учинио никакве милости тиме, што му је одузео нешто што је равно његову животу; јер, у место да га убије без користи, он га је убио узалудно. Дакле, не само да није над њим добио никакве власти скопчане са силом, већ ратно стање међ њима постоји као и пре, њихов однос остаје исти, а употреба ратног права не садржи у себи никакав уговор мира. Они су створили уговор мира — признајем, али овај уговор не само да не поништава ратно стање, већ је услов да оно и даље остане.

И тако, ма како да се гледа на ствари, право је роба без икакве вредности, не само што је незаконито, већ и с тога што је апсурдно и што ништа не значи. Ове речи:

ропство и право не слажу се; то се двоје узјамно искључује. Било да их искаже човек човеку, било човек народу, у оба случаја немају никаквог смисла ове речи: „Ја сам с тобом начинио уговор све на твоју штету а у моју корист; ја ћу овај уговор испуњавати дотле, докле ми се свиди, а ти ћеш га вршити дотле, докле ми је воља.“

V. Треба се опет вратити на први уговор.

Баш и кад бих одобрио све оно што сам до сада одбацио, ипак заштитници деспотизма не би тиме ништа добили. Вавек постоји велика разлика између овога двога: потчинити масу и управљати друштвом. Нека би растурили људи били поступно потчињени само једном човеку, ипак ја ту не видим ништа друго до господара и робове, а никако народ и његовог старешину. Може се рећи да је то скуп, али не да је друштво. пошто ту нема ни јавног добра ни политичког тела. Овај човек покорио ма и пола света, остаје навек приватно лице; а његов интерес, одвојен од осталих, остаје увек само приватан интерес. Кад овог човека нестане, његово се царство за њим распада, и остаје без везе; оно се распада као ланац, и пада у пепео пре него што га ватра сагори.

Гроцијус вели, да се народ може подати краљу. Сам је овај поклон грађански акт; јер он садржи у себи јавно саветовање. Дакле, пре него што се испита акт, којим је народ

изабрао себи владоца, нужно је да се испита акт, по коме је народ народ, јер пошто је овај акт, без поговора, старији од другог, то је он прави основ друштва.

Доиста, да није било раније погодбе, како би се дошло до обавезе — сем ако је избор био једногласан, — да се мањина покори избору већине, и по чему стотина, која хоће господара, има права да гласа за десеторицу која га никако неће? И сам је закон о већини установа, која је створена на основу уговора, и претпоставља да је бар један пут било једногласности.

VI. О друштвеној погодби.

Замишљам људе који су дошли до те тачке, да препоне, које шкоде њиховом опстанку у природном стању, надмашују својим отпором силе, које свака индивидуа може употребити, да би се у истом стању одржала. У том случају ово примитивно стање не може више постојати, и род би људски пропао, кад не би изменио свој начин живота.

Али, како људи нису у стању да створе нове силе, већ само да уједине и рукују онима што постоје, то за њих нема другог начина да се одрже, до да удружењем образују суму сила, које могу надвладати отпор, да те силе једним покретом ставе у дејство, и да им даду могућности да раде сложено.

Ову укупност сила може створити само

стицај више њих. Али, како су сила и слобода свакога човека прва оруђа за одржање, то, на који би се начин могле оне заложити, а да се не пренебрегне старање о себи самоме? Ова тешкоћа, поново доведена на мој предмет, може се изразити овим речима:

„Наћи такав облик удружења који брани и заштићује свом општом силом личност и добро сваког члана удружења, и помоћу кога се сваки члан, удружујући се са свима осталима, не покорава ипак ником другом до себи самом, и остаје исто онако слободан као и пре.“ То је основни проблем који има да реши Друштвени уговор.

Услови овог уговора одређени су природом акта тако, да би их најмањи преображај учинио ништавним и без икаквог дејства. Услед тога су исти услови, и ако може бити нису никад били формално изражени, свуда једни исти, свуда примљени и признати ћутањем — све дотле, докле се не би сваки члан, пошто би се друштвени уговор нарушио, повратио у своја првобитна права, и узео поново своју првобитну слободу, губећи ону уговорену, у корист које са беше одрекао прве.

Разуме се, сви ови услови могу се свести само на један, а тај је: потпуна предаја сваког члана удружења са свима својим правима целокупној заједници; јер, прво, пошто се сваки предаје, услов је један исти за све, а пошто је услов један исти за све, то никоме не иде у интерес да га отежава другима.

Шта више, пошто се отуђивање врши без изузетка, удружење је у толико савршено у колико може бити, и ни један од удружених нема више шта да тражи. Јер кад би остала каква права за појединце, то, пошто не би било никаквог општег вишег лица између њих и јавности, сваки би, будући је у неком погледу свој сопствени судија, захтевао у скоро да то буде у свему. У таквом случају природно би стање и даље постојало, а удружење би неминовно постало или тиранско или излишно.

Најзад, пошто се сваки предаје свакоме, то се не предаје никоме; и пошто нема ни једног од удружених над којим се не добија оно исто право које му се уступа, то се на тај начин добија онолико исто колико се и губи, а више моћи да се сачува оно што се има.

Кад се, дакле, из друштвеног уговора издвоји оно што му није битно, видеће се, да се овај може изразити овим речима: „Сваки од нас ставља, под узвишену управу опште воље, своју личност и своју силу у заједницу, а сви скупа сматрамо сваког члана као недељиви део целине.“

Овај акт асоцијације, на место одвојене личности сваког уговорача, ствара одмах морално и колективно тело, састављено из толико чланова колико скуп има гласова, добијајући истим актом своје јединство, своје заједничко ја, свој живот и своју вољу. Ово заједничко лице, које се на тај начин образује савезом свију осталих, носило је некада име

*cité**), а сада се зове *република* или *политичко тело*, чији га чланови називају *држава*, ако је пасивно; *суверен*, ако је активно; *сила*, кад се упореди са себи равнима. Што се тиче удружених, они у скупу добијају име *народ*, и зову се као појединци *грађани*, и то као удеоничари суверене власти, а *поданици*, као лица потчињена државним законима. Али се ови изрази често идентификују и узимају се једни место других; доста је да се исти знају разликовати, кад су употребљени у потпуној својој прецизности.

VII. О суверену.

Из ове формуле види се, да акт асоцијације садржи у себи узајамну обавезу између заједнице и појединаца, и да се свака индивидуа, уговарајући тако рећи са собом самом,

*) Прави значај ове речи изгубио се скоро сасвим код модерних народа, јер већина узима варош за *cité*, а варошанина за грађанина. Они не знају да куће чине варош, а грађани *cité*. Ова иста зблуда скуп је стала Картагењане. Ја нисам нигде читао да је титула *cives* икада давата поданицима ма кога владарца, па ни Македонцима у старо време, ни Енглезима у наше доба, ма да су ови ближи слободи него сви остали народи. Једини су Французи који носе ово име: *citoyens*, а то долази отуда, што немају о томе никаквог правилног појма, као што се то може видети у њиховим речницима. Пошто ово име важи код њих као врлина, а не као право, то би онај, који би га узурпирао, учинио злочинство противу морала. Кад је Боден говорио о нашим грађанима и варошанима, учинио је крупну погрешку што је узимао једне у место других. Дзламбер није се у томе преварио и у своме чланку *Genève* добро је разликовао четири реда људи (управо пет, рачунајући ту и обичне странце) који су у нашој вароши, и од којих само два реда састављају републику. Ни један аутор француски, у колико је мени познато, није схватио прави значај речи *citoyen*.

налази двоструко обавезана : и као члан суверена према појединцима, и као члан државе према суверену. Али се овде не може применити начело грађанског права, пошто нико не може имати обавеза према себи самом; јер, доиста, постоји разлика између обвезати се према себи и према целини од које је човек део.

Ипак треба напоменути, да јавно саветовање, које може обавезати све поданике према суверену, услед два разна односа у којима се сваки од поданика јавља, не може, из противног разлога, обавезати суверена према себи самоме, и да је, доследно томе, противно природи политичког тела, да суверен поставља себи закон, који не би могао поништити.

Пошто се суверен може да сматра само у једном и истом односу, то је он тада у прилици појединца који уговара са самим собом. Из тога следује, да нема нити може имати каквог основног закона, који би био обавезан за ово народно тело, па ни самог друштвеног уговора. То не значи да се ово тело не може обавезати другоме, и то оним што не иде на супрот овом уговору; јер, према странцу, то тело постаје просто биће, индивидуа.

Али, како политичко тело или суверен добија своје биће једино из светиње уговора, то оно не може никада, па ни према странцу, да се обавезе ма чиме што би било противно оном првобитном акту, као, на пр., да отуђи један део самога себе, или, да се потчини другом суверену. Нарушити акт по коме он посто-

ји као суверен, значи, одрећи се себе самога, а оно што није ништа, ништа и не производи.

Чим је тим начином ова множина уједињена у тело, не може се повредити ни један члан, а да се тиме не повреди и цело тело; још мање се може повредити тело, а да ту повреду не осете и чланови. И тако, дужност и интерес обвезују подједнако обе уговарајуће стране да се узајамно потпомажу, а и сами људи дужни су да се старају, да под овај двоструки однос сведу све користи које отуда долазе.

Дакле, пошто је суверен формиран из појединаца који га састављају, то нити он има, нити може имати интереса, који би био одвојен од њиховога. Доследно томе, суверена власт нема никакве потребе да даје гаранције својим поданицима, јер је немогуће да тело жели да штоди свима својим члановима, а доцније ћемо видети, да оно не може штодити никоме ни почесно. Суверен, самим тим што је суверен, увек је све оно што треба да буде.

Али није тако исто и са поданицима према суверену, коме, не обзирући се на општи интерес, не би ништа јемчило за њихове обавезе, кад овај не би имао средстава да себи осигура њихову верност.

Доиста, свака индивидуа, као човек, може имати личну вољу, противну или несугласну општој вољи, коју има као грађанин. Његов лични интерес може му говорити сасвим другаче него што му говори општи; његово апсолутно биће, а према томе и независно, може му

дати прилике да сматра оно што он даје у општу корист као добровољну дацију, губитак које је од мање штете другима него што је давање теретно за њега. Сем тога, сматрајући моралну личност, која чини државу, као разумно биће, он може уживати грађанска права а да не испуњава поданичке дужности. То би била неправда, која би, кад би ојачала, проузроковала пропаст политичког тела.

Да не би, дакле, овај уговор био само једна формалност, он садржи у себи прећутно ову обавезу, која једино може дати моћи другим обавезама; јер, ма ко да не пристане покоравати се општој вољи, биће на то приморан целим телом. Ово не значи ништа друго, до да ће се приморати да буде слободан; јер је услов такав, да се сваком грађанину, кад се преда отаџбини, гарантује сва лична независност. То је услов који ствара способност и рад политичке машине, и који једини чини грађанске обавезе законитима, без кога би ове биле апсурдне, тиранске и потчињене највећим злоупотребама.

VIII. О грађанском стању.

Овај прелаз из природног у грађанско стање проузрокује у човеку врло важну промену, јер замењује у његовом управљању инстинкт — правдом, а његовим радњама даје моралност, коју пређе нису имале. Тек пошто глас о дужности замени физички импулс, а право — пожуду, тек тада се човек, који је до

тада гледао само себе, осећа приморан да ради на другим принципима, и да, пре него што послуша своје наклоности, упита за савет свој разум. Ма да се он у овом стању лишава многих користи које има од природе, он их задовољава у толико веће. Јер овде се његове моћи вежбају и усавршавају, његове се идеје разграђавају, његова се осећања оплемењавају, целокупна се његова душа уздиже до тог ступња, да би он — кад га не би злоупотребе овог новог стања често спуштале испод стања из кога је изишао — морао непрестано благосиљати срећни час, који га је из истог истргао на свагда, и који је од животиње глупе и ограничене створио интелигентно биће и човека.

Да сведемо све ово у такве изразе, како би било лакше учинити поређење. Оно, што човек губи друштвеним уговором, то је његова природна слобода и неограничено право на све што га привлачи и што може постићи; а оно, што њиме добија, то је грађанска слобода и признавање сопствености свега онога што притежава. Да се не би преварили у оцени ових изравњања — надокнада — потребно је да се јасно разликује природна слобода, којој су границе једино индивидуалне силе, од грађанске слободе, која је ограничена општом слободом; а тако исто, потребно је разликовати и својину, која је последица само силе и права првог заузимача, од својине која може бити основана само на позитивном праву.

По ономе што је напред речено, могло би се уз доплату грађанског стања придодати

и морална слобода, која једино ствара човека. Правим господарем над самим собом, јер је импулс саме пожуде — ропство а покорност закону коју човек себи прописује — слобода. Али ја сам о томе већ и сувише рекао у овоме чланку, а философски значај речи *слобода* није овде мој предмет.

IX. О стварној војини.

Сваки члан заједнице предаје се овој у моменту када се она образује онако, како се тада налази он и све његове силе, а део те заједнице чине сва она добра која он притежава. Али самим тим актом не бива и то, да притежање, прелазећи у туђе руке, мења и своју природу, и да постаје својина у рукама суверена. Али, као год што су силе друштва (*cité*) далеко веће од силе појединаца, тако је исто и јавно притежање у суштини јаче и неопозваније, и ако не законитије, бар према странцима; јер, држава је с погледом на своје чланове господар свију њихових добара по друштвеном уговору, који у држави служи за базис свима правима; али с погледом на друге силе — државе, она је господар једино по праву првог заузимаача, које добија од појединаца.

Право првог заузимаача, ма да је основаније од права јачега, постаје истинско правотек после установе права својине. Сваки човек има по природи права на све оно што му је нужно; али позитивни акт, који га ствара

сопствеником каквог добра, искључује га из свега осталог. Пошто он свој део изузме, мора се на исти ограничити, и нема више никаквог права на опшност. Ето зашто је право првог заузимаача, које је тако слабо у природном стању, признато сваком цивилном човеку. По овом праву не уважава се толико оно што је туђе, колико оно што није своје.

У опште, да би се признало право првог заузимаача на какво земљиште, потребни су следећи услови: прво, да то земљиште није никим поседнуто; друго, да је заузето толико колико је нужно за издржање; и треће, да се узима у притежање, не за празну параду, већ за рад и културу, а то је једино обележје сопствености, које, у недостатку правних основа, мора бити уважено од другог.

Али, кад се с обзиром на потребу и рад призна право првог заузимаача, то да ли значи, да се исто право може распрострти толико далеко, колико се оно може распрострти? Да ли је могуће, да се не поставе границе томе праву? Није ли доста да човек само ступи ногом на опште земљиште, па да се тиме одмах прогласи за господара истога? Да ли је доста имати силе, да ли је довољно да се са истога земљишта удаље за извесно време други људи, па да им се тиме одузме право да се више икада могу на исто повратити? Како може један човек или народ да заузме

огромно земљиште и да истога лиши цео род људски, ако не узурпацијом, која је кажњива, пошто она одузима осталим људима пребивалиште и храну што им природа у опште даје? Кад је Нузије Балба, у име кастилске круне, заузео на обали пределе Јужнога Мора и целе Северне Америке, да ли је то било довољно, те да тих предела лиши све становнике и да одатле искључи све владоце светске? Ако је то било довољно, онда су се оне церемоније вршиле доста напразно, и католичком краљу требало је само да из свога кабинета једним махом заузме целу васиону, под условом, да за тим од свога царства одвоји све ово што дотле беше поседнуто другим владоцима.

Појмљиво је како земље појединаца, уједињене и проширене, постају јавно земљиште, и како право суверенитета, простирући се са поданика на земљиште које они притежавају, постаје у исто време и стварно и лично право — право, које доводи притежаоце у већу зависност, и које од њихових сопствених моћи ствара јемце њихове верности. Изгледа, да ову пробитачност не беху добро схватили стари монарси, који, називајући се само краљеви Персијанаца, Скита, Македонаца и т. д., изгледа, као да су себе сматрали пре као старешине људи, него као господаре земаља. Данашњи монарси називају се згодније краљеви Француске, Енглеске итд. Држећи на тај начин земљиште, они су сасвим сигурни да ће држати и њихове становнике.

Али важно је у овом отуђивању то, што заједница не само да не лишава појединце добара која им одузима, већ им још осигурава законито притежање, преобраћа узурпацију у истинско право, а уживање у сопственост. Пошто се на тај начин притежаоци сматрају као повериоци јавног добра, пошто су њихова права призната од свију чланова државе, и пошто се одржавају свима силама противу странаца: то су они, помоћу пробитачног уступања јавности а још више себи самима, задобили, тако рећи, оно што су дали. То је парадокс који се лако објашњава разликом права која имају суверен и сопственик на истом основу, као што ће се видети ниже.

Могло се је и то десити, да су се људи почели удруживати пре него што су ма што посели, и да су, кад су већ захватили земљиште довољно за све, уживали исто у комуни, или су га поделили међу собом било подједнако, било по одредбама које је поставио суверен. Ма на који начин да се дошло до овога тежива, ипак је право, које сваки појединац има над својом сопственом земљом, увек потчињено праву које заједница има над свима; без тога не би било ни сталности у друштвеној вези, ни стварне силе у вршењу суверенитета.

Ову главу и ову књигу завршујем једном примедбом, која треба да послужи за базе сваком друштвеном систему, а то је: Основни уговор, у место да руши природну једнакост,

он на против, моралном и законитом једнакошћу замењује ону коју је природа могла створити из физичке неједнакости међу људима, и чини, да људи, могући бити неједнаки по сили и духу, постају сви равни уговором и правом.¹⁾

1) Под рђавим владама ова је једнакост само привидна и плуворна; она служи само на то да сиромаша држи у његовој беди, а богаташа у његовој узурпацији. У самој ствари, загони корпсте онима који имају, а од штете су онима који ништа немају. Из тога излази, да је друштвено стање корисно људима у толико, у колико сви имају по нешто а нико од њих ништа сувише.

КЊИГА II.

I. Суверенитет се не може отуђити.

Први је и најважнији закључак напред изложених принципа тај, да је само општа воља у стању да руководи државне силе ка циљу ради којег је држава установљена, а тај је циљ: опште добро; јер ако је несугласност приватних интереса изазвала потребу установе друштава, то је сугласност њихова омогућила ову установу. Друштвену везу ствара оно што се као опште налази у овим разноликим интересима; а кад не би било ни једне тачке у којој би се ови интереси сагласили, онда не би могло никакво друштво постојати. Према томе, друштво треба да се руководи једино овим општим интересима.

Услед тога, што суверенитет није ништа друго до отпављање опште воље, ја и велим, да се он не може никада отуђити, и да се суверен, пошто је колективно биће, не може друкче репрезентовати до самим собом, јер се власт може пренети, али воља — не.

И ако је могуће да се приватна воља сагласи у некој тачки са општом вољом, немо-

гуће је да иста сугласност буде трајна и постојана ; јер приватна воља, по својој природи, тежи првенствима, а општа воља — једнакости. Још је више немогуће да се има какво јемство за ову сугласност, а баш и кад би иста увек постојала, то не би била последица вештине, већ случаја. Истина, суверен може рећи : хоћу сад оно што хоће овај или онај човек, или бар што вели да хоће ; али он не може рећи : оно, што тај човек хоће сутра, хоћу и ја, пошто је апсурдно да се воља окива за будућност, и пошто нема воље по којој би се могло пристати ма на што, што би било противно добру бића које хоће. Дакле, ако народ обећа да се просто покорава, он се тим самим актом распада ; он губи своју народну особину ; јер, чим се појави господар, нема више суверена и од тога је часа политичко тело уништено.

С тим неће никако да се каже, да се наредбе старешина не могу сматрати као опште воље све дотле, докле суверен, слободан да се истима успротиви, не чини то. У таквом случају мора се из општег ћутања извести народни пристанак. Ово ће се доцније боље објаснити.

II. — Суверенитет је недељив.

Из кога је разлога суверенитет неотуђљив, из тог је истог разлога и недељив ; јер,

или је воља општа¹⁾, или није; или је она воља народног тела, или је само једног дела. У првом случају, кад се ова воља изрази, постаје акт суверенитета и јесте закон ; а у другом случају, она је само приватна воља или акт каквог надлештва ; највише ако је решење.

Али наши политичари, не могући поделити суверенитет у његовом принципу, деле га на силу и вољу, као законодавну и извршну власт, као права порезе, правде и рата, као унутрашњу управу и као моћ уговарања са странцима ; они час све те делове растављају, а час састављају ; стварају од суверенитета фантастичко биће и образовано од наведених делова ; чине то као да склапају човека од више тела, од којих једно има очи, друго руке, треће ноге; и — ништа више. Веле, да јапански шарлатани раскомадају дете пред очима гледалаца, па за тим, пошто све те делове један за другим баце у ваздух, учине, да живо дете и сасвим склопљено падне на земљу. Такве су скоро исто и мађије наших политичара. Пошто су раскомадали социјално тело опсеом достојне вашара, они прикупљају парчад, а не зна се како.

Ова заблуда долази отуда, што се нису стекли правилни појмови о сувереној власти, и што је за делове ове власти узето оно, што је само еманација исте. Тако, на пр., објављи-

1) Да воља буде општа, није потребно да увек буде једнодушна, већ је вужно да сви гласови буду урачунати: свако формално издвајање осујећава опшност.

вање рата и закључивање мира сматра се као акт суверенитета, а међутим то не постоји; јер ни један ни други акт није никако закон, већ само примена закона, засебан акт, који опредељује случај закона, што ће се видети доцније кад се утврди појам који се придаје речи *закон*.

Кад би се тако исто пропратиле и остале поделе, видело би се, како се увек обмањује кад год се држи да се суверенитет види подељен; видело би се како су сва права, која се узимају за делове овог суверенитета, потчињена истом суверенитету, и како увек претпостављају највише воље којима ова права дају само извршење.

Није човек у стању да каже колико је ова оскудица тачности бацила мрака на одлуке аутора по предмету политичког права, кад су хтели, да, по принципима које су они поставили, суде о признатим правима краљева и народа. У III. и IV. глави прве књиге Гроцијусове сваки може видети, како су се овај учени човек и његов преводилац Барбејрак сплетали, како су се збуњивали у својим софизмима, бојећи се да о томе не кажу било сувише, било недовољно, и да не повреде интересе које су имали да измире. Гроцијус, побегавши у Француску, незадовољан својом отаџбином, а желећи да се удвори Лују XIII., коме је своју књигу и посветио, није се ни најмање устезао да опљачка народима сва права, те да њима окити краљеве што је боље могао.

Такав је исти укус био и Барбејрака, који је посветио свој превод краљу енглеском, Ђорџу I. Али, на несрећу његову, изгнање Јакова II., што он назива абдикацијом, принудило га је да се резервише, да шеврда и околиши, како не би Виљема начинио узурпатором. Да су ова два писца усвојили били праве принципе, све би ове тешкоће биле отклоњене, и они би увек били конзеквентни; али, на жалост, они би тиме казали истину и угодили би народу. Да, али истина не води никако срећи, а народ не даје ни посланства, ни епископске столице, ни пенсије.

III — Да ли може општа воља залутати

Из онога што је претходило излази, да је општа воља на свом месту, и да увек тежи општој користи; али не излази и то, да резновања народа имају увек исту правилност, Човек увек тежи за својим добром, али то добро увек не види; никада се народ не подмићује, али га често варају, и само тада изгледа да он хоће зло.

Врло често постоји разлика између воље свију и опште воље. Ова има у виду само општи интерес, а она гледа на приватан, и није ништа друго до сума појединих воља; али; одузмите овим истим вољама више и мање што се узајамно потиру,¹⁾ то ће вам као сума разлика остати општа воља.

1) „Сваки интерес, вели M. d' A., има различне принципе, Сугласност између два разна интереса произилази из опозиције трећег интереса“ Могао би се додати, да сугласност из-еђу

Кад грађани не би имали никаквог саобраћаја међу собом у времену када народ, довољно обавештен, већа то би увек из великог броја ситних разлика произилазила општа воља, и одлука би била добра. Али, кад се стварају партије, поједина удружења на рачун већине, онда воља сваког од ових друштава постаје општа с погледом на његове чланове, а засебна с обзиром на државу. Тада се може рећи, да нема више толико воља колико има људи, већ само онолико колико има друштава. У том случају разлике се свode на мањи број, и дају резултат мање општи. Најзад, кад је једно од ових друштава тако велико, да надмаша сва остала, тада као резултат немате суму ситних разлика, већ само једну једину разлику; у том случају нема више опште воље, а мишљење које преовлађује може се сматрати само као приватно мишљење.

Да би се општа воља изразила како треба, важно је, дакле, да у држави не буде засебног друштва, и да сваки грађанин исказује своје мишљење лично. Таква бејаше јединствена и узвишена установа великог Ликурга. А ако има појединих друштава, треба ми број увећати и предупредити неједнакост, као што то учинише Солон, Нума, Сервије. Ове су обавезности једино добре, да би општа воља била увек осветљена, истакнута, и да се народ не би никада варао.

свију интереса исходи из опозиције сваког појединог интереса. Кад никако не би било разних интереса, тешко да би се могао осетити општи интерес. Све би т да ишло само по себи, и политика би престала бити вештина

VI. О границама суверене власти.

Ако држава или друштво (cité) није ништа друго до морална личност, чији се живот састоји у удружености њених чланова, и ако је од свију њених брига најважнија брига о самоодржању, — то је њој потребна општа и моторна моћ, како би била у стању да креће и да рукује сваким делом, и то на начин који је најповољнији за целину. Као што природа даје сваком човеку апсолутну моћ над свима његовим удовима, тако исто и друштвени уговор даје политичком телу апсолутну моћ над свима његовим члановима, а то је она иста моћ, која, руковођена чистом вољом, носи — као што сам рекао — име суверенитета.

Али, сем опште личности, ми имамо да се обазremo и на приватне личности које је састављају, и чији живот и слобода по природи не зависе од њих. Треба, дакле, да се добро разликују призната права грађана и суверена¹⁾, и дужности које имају први да испуњавају, као поданици, од природног права које треба да уживају као људи.

Признаје се, да је све оно, што по друштвеном уговору сваки члан отуђује од своје моћи, од својих добара и своје слободе, само део од свега тога — део, кога је употреба важна за заједницу; али се исто тако треба

1) Пажљиви читаоци, молим вас, немојте гохитати да ме осудите овде за контрадикцију. Ја је овде нисам могао избећи у изразима, чему је узрок сиромаштво језика; али стрпте се.

сагласити и у томе, да је само суверен позван да оцени ову важност.

Све услуге које је грађанин у стању да чини држави, дужан је да их учини одмах чим суверен затражи; али суверен са своје стране не може теретити поданике никаквим наметом који не доноси користи заједници; шта више он то не сме ни да жели, јер, по закону разума, не чини се ништа без узрока, као што се не чини ни по закону природе.

Обавезе, које нас везују за социјално тело, обавезе су само с тога, што су узајамне, и што је њихова природа таква, да, испуњавајући исте, немогуће је радити за другог, а да се не ради и за себе самога. За што би општа воља била увек праведна, и за што би сви стално желели срећу сваком, ако не с тога, што ту нема лица које не присваја себи име *сваки*, и које се не би бринуло и о себи самоме гласајући за све? То доказује, да једнакост права и појам правде, који из истог произилази, истичу из наклоности коју сваки има према себи, а по томе и из природе човечје; доказује, да општа воља, ако заиста хоће да буде таква, мора то бити како у својој суштини, тако и у свом објекту; доказује, да она мора полазити од свију, ако се хоће да примени на све, и да она губи своју природну чистоту кад тежи каквом индивидуалном и одређеном предмету, а то с тога, што ми, судећи тада о ономе што је за нас туђе, немамо ни-

каквог правог принципа о правичности који би нас руководио.

Доиста, чим је реч о каквом приватном делу или праву, по предмету који није одређен општим и унутрашњим уговором, одмах ствар постаје спорна. То је спор у коме су заинтересовани појединци једна а јавност друга страна, али у коме нити ја видим закон по коме се треба управљати, нити судију који треба да се изрази. Смешно би било тада захтевати да се ослони на прецизну одлуку опште воље, која не може бити друго што до закључак једне стране, и која, доследно томе, за другу страну није ништа друго до туђа, приватна воља, сматрана у овој прилици као неправда и као воља потчињена грешењу. И тако, као год што поједина воља не може да репрезентује општу вољу, тако исто и општа воља са своје стране мења природу кад има засебан — приватан предмет, и не може се као општа изразити ни за човека ни за дело. Тако, на пр., кад је народ атински постављао или збацивао старешине, кад је једне обасипао почастима, а другима досуђивао казну, и кад је многим засебним решењима вршио без разлике сваки акт владе, он тада није више имао општу вољу у потпуном смислу те речи, он није више радио као суверен, већ као власт. Ово ће изгледати противно општим мислима, али нека ми се да времена да и ја изложим своје мисли.

Под тим ваља разумети, да оно, што чини вољу општом, није толико број гласова колико општи интерес који их удружује. Јер, у установи, сваки се неминовно потчињава условима које он прописује осталима, а то је дивна сузгасност између интереса и правде, која даје члједничким већањима карактер правичности, а ега нема у дискусији ма ког засебног предмета, а из узрока тог, што нема општег интереса који спаја и идентификује начело суђења са начелом странке.

Ма с које стране да се погледа на принцип, увек се долази до једног истог закључка, а тај је: друштвени уговор поставља међ грађанима такву једнакост, да се сви они ангажују за исту под једним истим условима, и да сви морају уживати једна иста права. И тако, по природи уговора, сваки акт суверенитета, т. ј., сваки аутентични акт опште воље, обвезује и заштићава подједнако све грађане — тако, да суверен припознаје само национално тело, а не прави никакве разлике међ онима који то тело састављају. Дакле, шта је управо акт суверенитета? То није уговор вишега са нижим, већ уговор тела са сваким његовим чланом; уговор законит, јер има за основ друштвени уговор; правичан, јер је један исти за све; користан, јер не може за предмет имати ништа друго до опште добро; и постојан, јер има за гаранцију општу силу и узвишено поверење. Докле су год поданици потчињени само таквим условима, дотле се они не покоравају ни-

коме другоме до једино својој сопственој вољи; а питати докле се распростиру приватна права суверена и грађана, значи питати, до које се тачке они могу међу собом ангажовати, сваки према свима а сви према свакоме.

Отуда се види, да суверена власт, ма колико да је апсолутна, освећена и неприкосновена, не прелази, нити може прелазити границе општих услова, и да сваки човек може потпуно располагати оним што су му од његових добара и његове слободе оставили ти услови. Услед тога суверен није никад у праву да једног поданика оптерети више него другог, јер, пошто тада његов рад постаје приватан, његова власт престаје бити надлежна.

Кад би се ова тачна опредељења једном усвојила, било би сасвим неистинито, да би у друштвеном уговору постојало, од стране појединаца, ма какво истинско одрицање, а то с тога, што је њихов положај, који постаје овим уговором, у суштини бољи од пређашњег, и што они са тим отуђивањем нису ништа друго учинили до једну корисну замену, пошто су неизвесан и несигуран начин живота заменили другим бољим и сигурнијим, природну независност — слободом, моћ да шкоде другоме — сопственом сигурношћу, а своју силу коју може други надмашити — правом, које друштвена веза чини неприкосновеним. И сам њихов живот који су посветили држави тиме је стално заштићен, па и кад га изложе у одбрану исте — шта они чине тада друго, ако не то, што

јој враћају оно што су од ње примили? Истина је да се по потреби имају сви борити за отаџбину, али је истина и то, да нико нема да се бори за себе. Зар се још не добија с тим, кад се, у корист онога што чини нашу сигурност, изложи извесним опасностима, што бисмо морали чинити за нас саме одмах чим би нам се та сигурност одузела?

У. О праву живота и смрти.

Пита се, како могу појединци, будући немају права располагања са својим животом, да пренесу на суверена то исто право које ни они немају? Ово питање изгледа да је тешко решити само *«* тога, што је рђаво постављено. Сваки човек има права да изложи опасности свој сопствени живот, да би га сачувао. Да ли се икада за онога, који скочи кроз прозор у намери да избегне пожар, рекло да је крив за самоубијство? Да ли се икада ова кривица приписала и ономе, који пропадне приликом буре, и ако је знао опасност од исте када се је укрцавао?

Социјалном уговору циљ је одржање уговора, Ко хоће циљ, тај хоће и средства, а та су средства нераздвојна од извесних губитака. Ко хоће да сачува свој живот о трошку других, тај га тако исто мора дати за друге кад буде потреба. Да, грађанин није више позван да цени опасност којој се излаже кад то закон захте; и, када му владалац рекне: потребно

је да умреш за отаџбину — он треба да умре; јер само под овим условима он је до тада живео у сигурности, и његов живот није више само добротинство природе, већ и условни поклон државе.

Смртна казна која се досуђује злочинцима може се расматрати скоро са исте тачке гледишта. Да не би човек био жртва убијце, пристаје да умре, ако постане убијца. Овом погодношћу не само да се не отуђује свој сопствени живот, већ се једино на то и иде, да се очува, и не треба замишљати да је ма и један од уговора намеран да се да обесити.

У осталом, сваки злочинац, нападајући на друштвено право, постаје својим злочинима бунтовник и издајник отаџбине; нарушавањем њених закона престаје бити члан државе, и, шта више, он јој објављује рат. У таквом случају одржање државе није у сугласности са његовим одржањем, и треба да један од њих пропадне. И када се кривац казни смрћу, не казни се толико као грађанин колико као непријатељ. Судски поступци и пресуда докази су изјаве, да је он раскинуо друштвени уговор, и да доследно томе, није више члан државе. Дакле пошто је он признат као такав, бар за своје место пребивања, трдба да се удали из истога или изгнанством, као нарушилац уговора, или смрћу, као јаван непријатељ; јер такав непријатељ није морална личност; то је човек, и у том случају важи ратно право да се убије побеђени.

Али, рећи ће се, осуда је над зликовцем засебан акт. Тако је, и с тога ова осуда никакo и не припада суверену. То је право које суверен може дати, али га не може сам извршити. Све моје мисли држе се у вези, али не могу све да их у једанпут искажем.

У осталом, честе смртне казне увек су знак слабости или немарности у владавини, пошто нема ни једног човека који би био тако рђав, да није у стању учинити ма шта добро. Нема се права да се икоме одузме живот, па ни за сам пример, до оне, који се не може одржати без опасности.

Што се тиче права чињена милости или ослобођења [криваца од казне, коју је донео закон а изрекао судија — то право не може имати нико други до онај који је над судијом и законом, а то ће рећи: суверен. Па ипак ово његово право није сасвим јасно, и врло су ретки случајеви када треба да се употреби. У држави, у којој се добро управља, има мало казни, али не с тога што се чине многе милости, већ за то што има мало злочинаца. Кад држава опада онда множина злочина осигурава злочинцима некажњавање. За време римске републике, ни сенат ни консули нису никада ни покушавали да чине милости, па ни сам народ није их чинио, и ако је по кад кад опозивао своју сопствену пресуду. Честе милости наговешћују да их у скоро злочини неће потребовати, а к чему то води — свако види. Али ја осећам како ми срце рође и како ми

задржава перо. Оставимо да ова питања расправља праведан човек, који није никада грешио и коме никада није била потреба милост.

VII. — О ЗАКОНУ.

Друштвеним уговором ми смо дали егзистенцију и живот политичком телу, а сада је на реду да му законодавством дамо покрет и вољу: јер, примитивни акт, којим се ово тело образује и уједињује, не опредељује још ни у колико оно, што исто тело треба да ради да би се одржало.

Оно што је добро и што одговара поретку, тако је по природи ствари и независно је од људских погодаба. Свака правда долази од Бога. Бог је једини извор правде. Али, кад бисмо ми могли ту правду добити са такве висине, онда нам не би потребовали ни закони ни владавина. Без сумње постоји универсална правда, која истиче из самога разума; али, ако смо ради да се та правда усвоји међу нама, то она мора бити узајамна. Кад се гледа на ствари са људскога гледишта, онда су закони правде, будући немају природне санкције, ништавни међу људима. Они чине добро само рђавоме, а зло добрoме, кад их овај последњи врши према свакоме, а нико према њему. Потребни су, дакле, услови и закони, те да се права вежу за дужности, и да се правда поново доведе на свој предмет. У природном стању, где је све опште, ја не дугујем ништа

онима којима нисам ништа обећао; ја другима признајем само оно што је за мене непотребно. Није тако исто и у цивилном стању, де су сва права утврђена законима.

Али, најзад, шта је то закон? Докле год човек овој речи придаје само метафизичке појмове, дотле ће он непрестано резоновати, а неће се моћи никако разумети. Па баш и кад би се погодило шта је закон природе, ипак се за то не би боље знало шта је закон државе.

Ја сам већ рекао да не може бити опште воље над засебним предметом. Доиста, или је овај засебни предмет у држави или је ван ње; према томе, воља, која је за тај предмет страна — туђа, не може никако бити општа у односу на њега, а ако је исти предмет у држави — онда он чини део државе. У том случају образује се између целине и дела однос који стварају два одвојена бића, од којих једно чини један део, а целина, мање део није никако целина, и докле год овај однос постоји, нема више целине, већ два неједнака дела. Из тога следује, да воља једнога дела није никако општа у односу на други део.

Али кад цео народ решава о целом народу, онда он има у виду самога себе; и ако се тада образује однос, то је однос целокупног предмета с једног гледишта са целокупним предметом с другог гледишта, без икакве поделе целине. У том случају предмет је о коме се решава општи, као што је општа и

воља која решава. Ето то је тај акт који ја називам закон.

Кад ја велим да је предмет закона увек општи, то с тим хоћу да кажем, да закон има у виду поданике као тело, а радње као опште радње, а никако човека као индивидуу, нити радњу као засебну радњу. Према томе, закон може заиста уредити да има привилегија, али их он не може никоме поименце дати; закон може створити више класа грађана, може одредити чак и квалификације које дају права на ове класе, али он не може наименовати овога или онога да у исте буде примљен; он може установити краљевску владавину и наследно право, али не може изабрати краља, нити може наименовати краљевску породицу. Једном речи, свака радња која се односи на индивидуални предмет не припада никако законодавној власти.

Доследно овој мисли, види се одмах да не треба питати чије је да ствара законе, пошто су закони дела опште воље; нити, да ли је владалац над законима, пошто је он члан државе; нити, да ли закони могу бити неправедни, пошто нико није неправедан према себи самоме; нити, како је човек слободан и потчињен законима, пошто закони нису ништа друго до изрази наших воља.

Пошто закон доводи у везу општност воље са општношћу предмета, то се види још и то, да није никако закон оно што човек, па мако то био, наређује од стране свога старе-

пине; а тако исто да није закон ни оно што сам суверен наређује, већ решење; није акт суверенитета, већ акт надлештва.

Дакле, ја називам републиком сваку државу уређену законима, ¹⁾на ма у каквом административном облику то било; јер само тада општи интерес влада, само је тада општа ствар нешто. Свака је законита владавина република.¹⁾ Доцније ћу објаснити шта је то владавина.

Закони управо нису ништа друго до услови грађанског удружења. Народ, који је потчињен законима, треба да буде творац истих. Право да постављају услове друштва имају једино они који се удружују. Али како да их поставе? Да ли ће се то извршити општом сугласношћу, узвишеним надахнућем? Има ли политичко тело свој орган којим би изразило своје воље? Ко да му да потребну увиђавност, те да исте воље приведе у дела и да их у напред објави? Или, како ће их у случају потребе изразити? Како би могла заслепљена гомила сама вршити тако тешко предузеће као што је законодавни систем, кад она често не зна шта хоће будући ретко зна шта је за њу добро? Народ, сам по себи, увек тежи добру, али сам собом не види га увек. Општа је воља увек праведна; али мњење које исту руководи

1.) Под овом речи ја не подразумевам само аристократију или демократију, већ у опште сваку владину руковођену општом вољом, која је закон. Да владавина буде законита, најје потребно да се споји са сувереном, већ да буде извршилац суверена. У таквом је случају и сама монархија република. Ово ће се објаснити у следећој књизи.

није увек обавештено. Треба тој вољи дати могућности да види предмете онакве какви су, а по кад кад и онакве какви треба да јој изгледају; треба јој открити добар пут који она тражи; треба је чувати од обмана приватних воља; треба јој примаћи очима место и време; треба јој примамљивост тренутних и опиљивих користи умеравати опасностима од скривених и удаљених штета. Појединци виде добро које одбацују, а народ жели добро које не види. Свима подједнако потребују воље. Прве треба приволети да своје воље сагласе са својим разумом, а народ треба научити да позна оно што хоће. На тај начин из опште обавештености јавља се јединство разумевања и воље у социјалном телу, а из овог опет правилно суделовање делова, и најзад највећа моћ целине. Ето услед чега је нуждан законодавац.

VIII. — О законодавцу

Да би се изнашла најбоља друштвена правила која конвенирају народима, потребно је више духовно биће, које је видело све страсти, а ни једну пије искусило; које није ни у каквом односу с нашим бићем, а кроз га познаје; чија би срећа била независна од нас, а ипак би водило рачуна о нашој срећи; и на послетку које би у прогресу времена, спремајући себи удаљењу славу, могло радити у јед-

ном веку, а да ужива у другоме*) Потребни су богови, те да људима даду законе.

Као што је Калигула размишљао о факту, тако је исто Платон размишљао о праву, да би дефинисао цивилна човека или достојна за краља, кога је он тражио у књизи о Владавини. Но ако је истина да је велики владалац редак човек, то у колико ли је још ређи велики законодавац? Први има само да се управља по обрасцу који је други израдио; овај је други механичар који измишља машину, а онај је први само раденик који је склапа и пушта у рад. При образовању друштава, вели Монтескије, старешине република стварали су установу, а доцније је установа стварала старешине република.

Онај који се одважи да уреди један народ, треба да има самопоуздања да може сваку индивидуу, која је по себи потпуна и солидарна целина преобратити у део једне веће целине, од које поменута индивидуа добија у неку руку свој живот и своје биће; да може изменити конституцију човечју, како би је ојачао; да може физичку и независну егзистенцију, коју смо сви добили од природе, заменити делимичном и моралном егзистенцијом; једном речи: потребно је да одузме човеку његове сопствене моћи, те да му да оне које су му туђе и од

* Народ постаје славан тек пошто његово законодавство почне опадати. Не зна се колико је векова установа Ликургова доносила среће Шпартанцима пре него што се почело раскидати о њима у осталој Грчкој.

којих он не може чинити никакве употребе без осталих. У колико се више ове природне моћи умртве и униште, у толико су веће и дурашније задобијене моћи, а у толико је и сама установа постојанија и савршенија. И тек тада, кад је сваки грађанин ништа, кад ништа не може без свију осталих, и кад моћ коју задобије целина, буде равна или већа од суме природних сила свију индивидуа — тек тада се може рећи, да је законодавство на највишој тачки савршенства коју може достићи.

Законодавац је у свакоме погледу особит човек у држави. Кад он мора такав бити по своме духу, не мање мора такав бити и по свом звању. То звање није никако надлештво, није никако суверенитет. Ово звање које уређује републику, не улази никако у састав републике; то је засебан и виши посао који нема ничега општега са људском владавином. Јер, као год што не треба да господари законима онај који господари људима, тако исто не треба да господари људима онај који господари законима. Другим речима, његови закони, оруђа његових пасија, често не би ништа друго радили до овековечавали његове неправде, и он никада не би могао отклонити, а да приватна гледишта не преиначе светињу његовог дела.

Кад је Ликург дао законе својој отаџбини, он је абдицирао. Обичај већине грчких вароши био је, да уредбу својих закона повере странцима. Сувремене италијанске републике често

су следовале овом обичају; женевска република поступила је тако исто, и било јој је добро.*) Рим је, у своје најбоље доба, имао прилике видети како се у његовој средини појављују сви злочини тираније и како је сасвим близу да пропадне, а из разлога што је у иста лица сјединио и законодавну власт и суверену моћ.

У осталом, ни сами децемвири нису никада присвајали себи право да икакав закон учине важећим само својом влашћу. „Ништа од свега онога што вам ми предлажемо, говориху они, не може без вашег одобрења важити као закон. Римљани, будите ви сами творци закона који треба да вам донесу срећу.“

Дакле, онај који уређује законе, нема нити може имати какво законодавно право; јер, по основном уговору, само је општа воља она која обвезује појединце, и само је онда могуће да се осигура да воља појединаца буде сагласна са општом вољом, када се ова потчини слободном народном гласању. Ја сам то већ рекао, али ништа не штоди да се понови.

И тако, у радњи законодавства налазе се у исто време две ствари које изгледају да се не могу сложити: једно је предузеће, које је ван људске моћи, а друго је — да би се исто предузеће извршило — ауторитет, који није ништа.

*) Они, који Калвина сматрају само као теолога, рђаво познају обим његовог духа. Редакција наших мудрих наредба, у коме је послу он имао много удела, донела му је толико исто уважења колико и његова Институција. Ма какву револуцију да изврши време у нашој вери, дотле, докле се љубав према отаџбини и слободи не угаси, овај ће се велики човек увек благосиљати у њој.

На реду је друга једна тешкоћа која заслужује пажње. Мудраци, који хоће простом свету да говоре својим у место његовим језиком, не могу се разумети. Да, има хиљадама разних појмова који се не могу превести на језик којим народ говори. Сувише општи погледи и сувише удаљени предмети поједнако су удаљени од његове моћи. Пошто се свакој индивидуи допада само онај облик владавине који годи њеном личном интересу, а не који други, то је тешко да она може опазити користи које треба да извуче из сталних лишавања која јој прописују добри закони. Да би народ који се рађа могао уживати здраве политичке принципе и да би се могао управљати по основним прописима државнога разума, нужно је да последица може постати узрок, да социјални дух који треба да буде дело установе, влада у самој установи, и да људи пре закона буду оно што треба да постану помоћу њих. И тако, дакле, пошто законодавац не може да употреби на силу ни убеђивање, то је нужно да прибегне ауторитету друге врсте, који може да придобије без присиљавања и да убеди без убеђивања.

Ето то је оно што је кроза сва времена гонило изабранике народа да прибегавају посредништву неба и да почаствују богове својом сопственом мудрошћу, како би се народи, потчињени законима државе као и законима природе, а признавајући једну исту власт и у стварању човека и у стварању друштва, по-

коравали драговољно и трпљиво носили јарам општег благостања.

Овај узвишени разум што се уздиже изнад домаћаја простих људи, јесте онај разум помоћу кога законодавац меће одлуке у уста бесмртних, како би тиме божанском влашћу придобио оне које не може да покрене људски разум. Али није сваком човеку дато да ословљава богове, нити се може сваки сматрати као њихов тумач чим се као такав представи. Велика је душа законодавчева право чудо, које има да потврди његову мисију. Сваки може да испише камене плоче, или да најми оракула, или да измисли какав тајни однос са каквим божанством, или да извежба какву тицу да му говори на ухо, или да нађе друга груба средства да их натури народу. Онај, који зна само то, могао би случајно и сакупити гомилу несвесних, али он не би никада основао државу, и његово фантастичко дело пропало би у брзо са њим самим. Празне опсене стварају пролазну везу; само је мудрост оно што је чини трајном. Закон јудејски који вечито траје, и закон исмаиљског детета, који је кроз десет векова управљао половином света, још су и данас израз великих људи који су их диктовали. Дотле, докле надувена философија или заслепљени дух партијски види у њима само срећне варалице, дотле права политика уздиже у њиховим установама онај велики и моћни дух који влада у трајним установама.

Из свега овога не треба извести закључ-

чак, као што је то учинио Варбуртон, да религија и политика имају у нас заједнички предмет, већ да, у постанку народа, служи једна другој као оруђе.

VIII. О народу.

Као год што ваљан архитект, пре него што подигне какву грађевину, проматра и испитује земљиште да би дознао, е да ли је исто у стању да одржи терет, тако исто и мудар законодавац не удешава добре законе саме по себи, већ претходно испита да ли те законе може поднети онај народ коме су намењени. То је био узрок што Платон није пристао да да законе Аркадијанцима и Коринејцима. Он је знао да су та два народа богата и да не могу подносити једнакост. Зато су се и могли видети на Криту добри закони а рђави људи, што је Минос дисциплиновао народ који је био пун порока.

Хиљадама народа, који нису никако могли подносити добре законе, били су врло кратког века. Народи, као и људи, поучљиви су само у својој младости. У старости, они се не дају поправити. Кад се навике једном већ утврде и предрасуде укорене, опасно је и узалудно предузимати да се исте реформишу. Као год оно што се глупи и плашљиви болесници најезе кад само виде лекара, тако и народи не могу да поднесу чак ни да се дирне у њихова зла која треба да се униште.

Али, као год што неке болести заврте главу људима, те им униште успомену на прошлост, исто се тако у веку држава дешавају бујне епохе у којима револуције врше над народима оно, што извесне кризе врше над индивидуама; у којима страх од прошлости прелази у заборав, и у којима се држава, распаљена грађанским ратовима, тако рећи обнавља из пепела, и, отржући се из наручја смрти, задобија поново младићску снагу. Тако је било са Шпартом за време Ликурга; тако је било са Римом после Тарквинија; тако је било у наше доба са Холандијом и Швајцарском пошто су прогнани тирани.

Али су ови догађаји ретки. То су изузеци којима узрок увек лежи у нарочитој конституцији изузетне државе. Шта више, они се не могу два пута десити за један исти народ; јер народ може постати слободан само док је варварин, али он не може то учинити кад је грађанска моћ ослабила. Тада га немири могу уништити, а да револуције не буду у стању да га обнове; и чим његови окови буду раскинути, он се одмах распада и не постоји више. Њему је у будуће потребан господар, а не ослободилац. Слободни народи, имајте на уму овај принцип: Слобода се може стећи, али се не може никад повратити.

За народе као и за људе постоји извесно време зрелости, које треба сачекати пре него што се подвргне законима. Али зрелост народа није увек лако познати, а ако се иста

ускори — ствар је пропала. Један је народ прилагодан за културу одмах по свом постанку, а други тек после десет векова. Руси неће никада бити истински образовани с тога, што су се они цивилизовали сувише рано. Петар је имао духа који подражава, али није имао правог духа, духа који од ништа прави све. Неке ствари које он беше извршио биле су добре, али је већина била неподесна за народ. Он је опазио да је његов народ варварин, али није опазио да још није био зрео за цивилизацију. Он је хтео да га цивилизује онда, када је требало да га навикава на војнички живот. Он је желео да их начини Енглезима, Немцима и т. д. онда, када је требало да их начини Русима. Убеђујући своје поданике да су оно што нису, он им је спречио да икада постану оно што би могли постати. То је од прилике исто онако као што је један француски васпитач образовао свога питомца да му једног момента у своме животу заблиста, па да доцније не буде ништа од њега. Ако ли Русија потчини Европу, биће и сама потчињена. Татари, њени поданици или њени суседи, постаће и њени и наши господари. Мени се чини да је ова револуција неизбежна. Сви краљеви европски раде сложено да је ускоре.

IX. — Наставак претходне главе.

Као год што је природа поставила границе узрасту човека потпуно саобразна, које, ако пређе, ствара или цинове или кепеце, тако

исто и у погледу најбоље конституције државне постоје границе пространства које држава може имати, те да не буде ни сувише велика, како би се могло њоме добро управљати, нити опет сувише мала, како би се могла сама собом одржати. За свако политичко тело постоји *максимум* сила, који оно не може да пређе и од кога се удаљује кад га на силу увећава. Што се социјална веза више распростире, то више лабави, и, узев у опште, мала је држава сразмерно јача од велике.

Хиљадама разлога поткрепљују овај принцип. Пре свега, у великом одстојању администрација постаје тежа, као што терет постаје тежи на крају велике полуге. Исто тако она постаје тежа и у колико се њени ступњи умножавају; јер, прво, свака варош има своју управу коју народ плаћа, а сваки округ опет своју, коју такође народ плаћа; за тим, свака провинција, губернија, сатрапија, вице-краљевство и т. д. имају своје управе, које вавек треба плаћати у толико скупље у колико се више пење, а све о трошку несрећног народа; најзад долази највиша управа која поклапа све остале. Пошто толики терети непрестано цеде поданике, то не само да се помоћу ових разних управних редова не управља боље, већ се управља горе него кад би поданици имали над собом само један управни ред. Међутим једва да што извора претиче за ванредне случајеве, и кад дође време да се истима прибегне, држава је свагда на прагу своје пропасти.

И то није све. Не само да тада влада има мање снаге и хитрине да пази да се закони врше, да спречава утњетавања, да исправља, злоупотребе, да предупредује бунтовничка предузећа која се могу вршити у даљним местима; већ и сâм народ има мање наклоности према својим старешинама, које никако не виђа, према својој отаџбини, која је у његовим очима то исто што и свет, и према својим суграђанима, који су већим делом за њега странци. Па ни сами закони не могу конвенирати тако разноликим провинцијама, које имају разне обичаје, које живе у разноликим климатима и које нису у стању да подносе један исти облик владавине. Разни закони рађају само раздор и збрку међу народима, који, живећи под управом истих старешина, а у непрекидном саобраћају, иду једни другима или ступају у брачну везу, а подвргнути другим обичајима, никада не знају да ли је њихова очевина доиста њихова. Таленти су скривени, врлине непознате, а пороци некажњени у овој множини људи, који су једни другима непознати и које седиште највише управе прикупља у једно место. Старешине, претрпани пословима, не виде ништа сами собом, те тако чиновници управљају државом. Најзад, мере, које ваља употребити да би се очувао општи ауторитет, из под кога су толики удаљени чиновници ради да се извуку или да га обману, апсорбују све јавне бриге, и више их не остаје за срећу народа; једва да што од ових брига

претиче за одбрану његову у случају потребе. На тај начин тело, сувише велико по својој конституцији, слаби и пропада смрвљено под својим сопственим теретом.

С друге стране, држава мора поставити себи извесан темељ да би имала чврстоће, да би одолела потресима који је не могу мимоићи и напорима које она мора развити да би се одржала; јер сви народи имају извесну врсту центрифугалне силе, којом они непрестано де-лају једни на друге и теже да се увећају о трошку својих суседа, подобно Декартовим вртлозима. На тај начин слабима прети опасност да у скоро буду прогутани, и не може се нико одржати друкче, до једино ако се са свима стави у неку врсту равнотеже коју производи притисак без мало свуда једнак.

Отуда се види да има разлога и да се држава прошири и да се сузи. И ни у колико није мањи таленат политичара да између једних и других разлога нађе најповољнију меру за одржање државе. Може се у опште рећи, да први разлози, који су спољашњи и релативни, треба да буду потчињени другим разлозима, који су унутрашњи и апсолутни. Здрава и снажна конституција прво је што треба тражити, и више ваља рачунати на јачину која рађа добру владавину, него ли на изворе које пружа велика територија.

У осталом било је и тако конституисаних држава, у чију је саму конституцију улазила потреба освајања, и које, да би се одржале,

беху приморане да се непрестано увећавају. Могуће је да су оне много благосиљале ову срећну потребу, која им је при свем том на крају њихове величине откривала неизбежни моменат њиховог пада.

Х. — Н а с т а в а к.

Политичко тело може се мерити на два начина т. ј., по величини територије и по мно-жини народа, а између једне и друге од ових мера налази се однос који је поваљан да држави њену праву величину. Људи чине државу, а земљиште храни људе; према томе, тај однос састоји се у томе, да земља буде довољна за одржање њених становника, и да у њој буде толико становника колико она може да исхрани. У овој поставци налази се *максимум* силе дате величине народа. Јер ако има сувише земљишта, одржање је теретно, култура је недовољна, а производи су сувишни: ту је блиски узрок одбранбеним ратовима; ако пак нема довољно земљишта, онда њени суседи, да се исто земљиште не би надокна-дило на њихов рачун, морају бити у опрезности према њој: ту је блиски узрок нападним ратовима. Сваки народ, чији је положај такав, да му остаје једино алтернатива између тр-говине и рата, слаб је сам по себи. Он зависи од својих суседа, зависи од случаја; његова је егзистенција увек несигурна и кратка века. Он или подјармљује, те тиме мења положај,

или је подјармљен, и није ништа. Он се може одржати слободан само нискошћу или узвишеношћу.

Не може се поставити утврђен однос између величине земљишта и броја људи тако, да једно другоме буде довољно, и то како из узрока разноликости које се налазе у квалитетима земљишта, у његовим степенима плодности, у природи његових продуката, у утицају разних климата, тако и услед разлика што се опажају у темпераментима људи који у тим земљама станују, од којих једни троше мало у плодној земљи, а други много у неплодној земљи. Још се ваља обазрети и на већу или мању плодност жена, на оно што земља може имати више или мање повољно за популацију, и на квантитет који законодавац може очекивати да ће придонети својим установама. Услед тога законодавац не треба да базира своје мишљење на ономе што види, већ на ономе што предвиђа; нити треба да се толико задржава на савременом стању популације колико на ономе, до кога та популација мора по природи доћи. Најзад, има хиљаду прилика у којима засебни месни случајеви захтевају или допштају да се заузме више земљишта него што изгледа да је нужно. Тако, на пример, распростреће се много у брдском пределу, где природни производи: дрво, паша и т. д. захтевају мање рада, где искуство тврди да су жене плодније него ли у равницама, и где велико косо земљиште даје само малу хоризонталну

површину, коју једино ваља рачунати за вегетацију. На против, мора се збити на морској обали, па и међ стенама и на готово бесплодном песку, а то с тога, што лов може већим делом надокнадити земаљске производе, што људи морају бити ближи да би одбијали морске разбојнике, и што се, поред осталог, и земља може лакше, помоћу колонија, ослободити сувишног броја становника.

Да би се установио један народ, потребно је овим условима придодати још један, који се не може никојим другим заменити, а без којег сви остали не вреде ништа. То је овај услов: да се ужива обилност и мир; јер моменат, када се уређује једна држава, сличан је моменту када се образује један батаљун. То је тренутак када је тело најмање способно за отпор, а најзгодније да се уништи. Боље се може одупрети у потпуном нереду него ли у моменту узрујаности, када се сваки брине за свој положај, а не води рачуна о опасности. Нека се за време ове кризе деси само један рат, само једна глад, само једна буна, — па је држава неминовно уништена.

С овим неће да се каже да није било много владавина које су осниване за време ових бура; али су тада баш те владавине оне које разоравају државу. Узурпатори увек стварају или траже ова узрујана времена, како би, користећи се овом општом забуном, протурили разоравајуће законе, које народ не би никада олако усвојио. Избор момента за уста-

нову јесте један од најсигурнијих знакова по којима се може дело законодавца разликовати од дела тиранина.

Који је, дакле, народ згодан за законодавство? Онај, који, налазећи се већ везан каквим јединством од порекла, није још носио прави јарам закона; онај, који нема дубоко укорењених навика и сујеверица; онај, који се не плаши да ће бити уништен каквом изненадном инвазијом; онај, који не улазећи у свађе својих суседа, може да се одупре сâм свакоме од њих или да се послужи једним да би одбио друге; онај, у коме сваког члана могу сви познати, и где нема потребе да се човек оптерећује теретом који не може поднети; онај, који може бити без других народа, а без кога не може ни један други*); онај, који није ни богат ни сиромашан и који може све своје потребе сам да подмири; најзад, онај, који поред чврстоће старог народа има и прилагодности новог народа. Оно што отежава посао законодавства, није толико оно што треба порушити, колико оно што треба подићи; оно што отежава успех, јесте немогућност да се нађе природна простота сједињена са потребама друштва. Доиста, сви ови услови

*.) Ако од два народа не може један да буде без другога, онда је тај положај за један народ врло тежак, а за други врло опасан. Сваки паметан народ трудиће се да што пре ослободи ове зависности други народ. Република Тласкалац, затворена у мексиканском царству, волела је да буде без соли, него да је купује од Мексиканаца, па чак ни да је бесплатно добија. Мудри Тласкалци називали су прикривену замку у овој дарезљивости. Они су се одржали слободни, и ова мала држава, затворена у овом великом царству, постала је најзад оруђе њене пропасти.

тешко се налазе прикупљени, па с тога се и види мало држава које су добро конституисане.

Ипак се у Европи налази једна земља која је згодна за законодавство, а то је острво Корзика. Храброст и издржљивост са којом је овај храбри народ умео да поврати и да заштити своју слободу, заслужују доиста да га какав мудар човек поучи како би је очувао. Ја имам неко предосећање да ће ово острво једног дана зачудити Европу.

XI. О разним системима законодавства.

Ако се потражи у чему се баш састоји највеће добро свију, које треба да буде циљ сваком законодавном систему, наћи ће се, да се исто своди на два главна предмета: на *слободу* и *једнакост*. Слобода с тога, што је свака лична независност толика колико износи одузета сила од државног тела; једнакост пак зато, што слобода не може без ње постојати.

Рекао сам већ шта је то грађанска слобода. Што се тиче једнакости, под том речи не треба разумети да ступњи власти и богатства буду апсолутно једнаки; већ да власт буде изнад сваког насиља, и да се увек врши по рангу и законима; а у погледу богатства, да ни један грађанин не буде толико богат, да може купити другога, нити толико сиромашан, да се мора продати.*.) За ово се тражи од

*.) Јесте ли, дакле, ради да дате држави чврстоћу? Приближите крајње ступње у колико је могуће. Не трпите ни људе

стране имућних умереност у добрима и кредиту, а од стране оскудних — умереност у цицијашлуку и лаконости.

Ова је једнакост, веле, шимера спекулације која не може постојати у пракци. Али, ако је злоупотреба неизбежна, да ли из тога следује да је не треба бар умерити? Баш с тога што сила ствари тежи увек да поништи једнакост, сила законодавства мора тежити да је одржи.

Али ови главни предмети сваке добре установе морају бити удешени у свакој земљи по односима које стварају како локално стање тако и карактер становника; и према овим односима треба за сваки народ одредити нарочити систем установе, који би био најбољи, не може бити сам по себи, већ за државу којој је намењен. На пример, је ли земља мршава и неплодна, или је сувише мала за становнике? — латите се индустрије и вештина, чије ће те продукте измењивати са храном која вам недостаје. На против, заузимате ли богате равнице и плодне брежуљке; недостају ли вам становници на ваљаном земљишту? — уложите све своје бриге око агрикултуре, која умножава људе, а изгоните вештине, које иду само на то, да земља опусти, будући оне прикупљају у гомиле на извесним тачкама зем-

богате ни убоге. Ова два стања, која су по природи нераздвојна, подједнако су опасна за опште добро: из једнога излазе ствараоци тираније, а из другог тирани; међу њима се увек врши трговина са јавном слободом: једни је купују, а други је продају.

љишта малобројно становништво које то земљиште има *). Заузимате ли пространа и удобна приморја, прикриљујете ли море лађама, — негујте трговину и морепловство: ваша ће егзистенција бити сјајна, али кратка. Запљускује ли море на вашим обалама само неприступачне стене? — останите варвари и рибоједи: ви ћете на тај начин живити мирније, може бити и боље, али свакојако бићете срећнији. Једном речи, сем општих принципа, који су општи за све народе, сваки народ има у себи извесан услов који те принципе сређује на особити начин и који његово законодавство чини повољним само за њега. То је узрок те су некада Евреји, а сада Арапи, имали за главни предмет религију; Атињани — књижевност; Картагена и Тир — трговину; Родос — морину; Шпарта — рат; а Рим — врлину. Аутор дела „*Дух закона*“ показао је небројеним примерима каквом вештином законодавац руководи установу ка сваком од ових предмета.

Конституција једне државе постаје у истини солидна и трајна онда, када су сугласице тако изведене, да се природни односи и закони увек слажу, и када исти закони, тако рећи, не чине друго што до осигуравају, прате и исправљају поменуте односе. Али кад законодавац, преваривши се у свом предмету,

*) По нека грана спољне трговине вели М. d' A , пружа целокупном краљевству само варљиву козист. Она може обогатити појединце, па и неке вароши; али целокупна нација не добија тим нашта, и народу од тога није боље.

усвоји принцип, који се разликује од принципа што истиче из саме природе ствари; принцип, који једнога привољева ропству, а другога слободи; једнога богаташима, а другога простом свету; једнога миру, а другога освајању: тада се да видети како закони неприметно слабе, како се конституција измењује, и како се држава потреса све дотле, док не буде уништена или измењена, и док неукротљива природа не заузме поново своје царство.

XII. Подела закона.

Да би се уредила целина, или, да би се општој ствари дао што је могуће бољи облик, потребно је да се размотре разни односи. Пре свега ту долази однос који се јавља из делања целог тела на само то тело, т. ј. однос целине према целини, или однос суверена према држави; а овај је однос састављен из односа посредних чланова, као што ћемо доцније видети.

Закони, који уређују овај однос, зову се политички закони, а називају се и основни закони, што није без разлога, ако су ти закони мудри. Јер, ако у свакој држави постоји само један добар начин по коме се она може да уреди, онда народ, који је тај начин нашао, ваља да га се придржава; али, ако је постављени поредак рђав, — то зашто би се за основне законе узели они, који спречавају да поредак буде добар? У осталом, народ је у свакој при-

лици властан да мења своје законе; јер ако је њему по вољи да себи самом чини зла — који је тај што има права да га у том спречава?

Други је однос онај који се јавља између чланова, или између њих и целог тела. Овај однос у првом погледу треба да буде што је могуће мањи, а у другоме, што је могуће већи — тако, како би сваки грађанин био у потпуној независности према свима осталима, а у крајњој зависности према друштву. Ово се да постићи једним истим средствима, будући је државна сила једина која ствара слободу својим члановима. Из овога другог односа произлазе грађански закони.

Може се разматрати трећа врста односа између човека и закона, а то је однос непокорности према казни. Овај однос условљава установу кривичних закона, који по својој суштини нису толико нарочита врста закона, колико санкција свију осталих закона.

Овим трима врстама закона придружује се и четврта, која је најважнија од свију, која се не записује ни на мермеру, ни на тучу, већ у срце грађана; која ствара истинску конституцију државе; која сваким даном задобија нове силе; која, пошто сви остали закони остаре и пошто се угасе, оживљава их или замењује, одржава народ у духу своје установе и неприметно замењује силу ауторитета силом навике. Овде разумем обичаје, навике, а нарочито мњење, који је чинилац непознат нашим политичарима, али од којег зависи ус-

пех свију осталих. То је чинилац с којим велики законодавац невидљиво ради онда, када се чини да се он ограничава на нарочита правила, која нису ништа друго до кривина свода чији закључни камен чине нарави, које се најдоцније јављају.

Од ових разних закона у мој предмет долазе само политички закони, који конституишу облик владавине.

КЊИГА Ш.

Пре него што почнем говорити о разним формама владавине, потрудимо се да утврдимо јасан смисао ове речи, која још није довољно објашњења.

І. О владавини у опште.

Напомињем читаоцу, да се ова глава мора пажљиво читати, јер ја не могу бити јасан ономе који неће да буде пажљив.

Свака слободна радња има два услова који суделују на њеном извршењу: један је моралан, т. ј. воља, која одлучује дело; а други је физички, т. ј. моћ, која га извршује. Кад ја идем каквом предмету, потребно је прво да хоћу да идем, а друго да ме ноге носе истоме. Ако богаљ хоће да трчи, а здрав човек неће — обојица ће остати на истом месту. Политичко тело има исте моторе, који се такође разликују на силу и вољу: воља је позната под именом *законодавна власт*, а сила под именом *извршна власт*. У том политичком телу ништа се не ради, или не треба да се ради, без њиховог суделовања.

Ми смо видели да законодавна власт припада народу, и то само њему, На против, из принципа напред изложених, може се лако видети, да извршна власт не може припадати општности као законодавцу или суверену, јер се ова власт састоји само у засебним делима, која не спадају никако у круг закона, па доследно томе ни у круг суверена, чији се сваки акт може сматрати једино као закон.

Дакле, за државну силу потребан је нарочити чинилац, који би служио саобраћају државе и суверена; и који би, у неку руку, вршио у јавној личности оно, што у човеку врши јединство духа и тела. Ето како се има у држави разумети влада, која се без основа идентификује са сувереном, чији је она само извршилац.

Шта је, дакле, влада? То је посредно тело стављено између поданика и суверена ради њиховог узајамног саобраћаја, и коме је стављено у дужност извршивање закона и чување слободе, како грађанске тако и политичке.

Чланови овога тела зову се званичници или *краљеви*, т. ј. *уравници*, а цело тело носи име *владалац* *). Према томе, они који тврде, да акт, којим се народ потчињава старешинама, није никако уговор, имају јаког разлога. То није ништа друго до посредништво, једно

*) Тако је у Венецији Савету давано име Светли Владалац и онда, када дужд није у истоме присуствовао.

знање у коме прости званичници суверенови врше у име његово власт коју им је он поверио, и коју им може сузити, преиначити и одузети кад му се свиди; јер се отуђивање таквог права не слаже са природом социјалног тела и противно је циљу удружења.

Дакле, ја називам *владом*, или највишом управом, законито отправљање извршне власти; а владоцем или званичником називам човека или тело коме је ова управа стављена у дужност.

У влади се налазе посредничке силе чији односи састављају однос целине према целини, или однос суверена према држави. Овај последњи однос може се представити односом крајњих чланова сталне сразмере у којој је средњи члан влада. Влада прима од суверена наредбе и издаје их народу; а да би држава била у равнотежи, нужно је да у њој, пошто се све изравна, буде једнакости између производа или власти владе узете саме за се, и производа или власти грађана, који су суверени с једне, а поданици с друге стране.

Шта више, не може се променити ни један од ова три члана, а да се у исто време не поремети и сразмера. Ако суверен хоће да управља, или ако поглавар хоће да издаје законе, или ако поданици одрекну покорност, онда на место поретка долази неред, сила и воља престају радити сложено, и на тај начин држава, распадна, пада у деспотизам или анархију. Најзад, као год што у свакој сталној

сразмери постоји само један средњи члан, тако је исто и у једној држави могућа само једна добра влада. Али пошто хиљаду догађаја могу изменити одношаје једнога народа, то не само да различне владе могу бити добре и за разне народе, већ оне могу бити добре и за један исти народ у разним временима.

Да бих што пре дао појам о различним односима који могу постојати између ова два крајна члана, узео сам за пример број народа, као однос који је најлакше изразити.

Претпоставимо да је држава састављена из десет хиљада становника. Суверен се може узети само колективно и као тело; али сваки појединац, као поданик, узима се као индивидуа. На тај начин, суверен је према поданику као што је десет хиљада према један, што значи, да сваки члан државе има само један десетохиљадити део суверене власти, ма да је он тој власти сасвим потчињен. Нека би народ био састављен из сто хиљада становника, стање се поданика не мења.*) Сваки је поданик подједнако потчињен свој власти закона, док међутим његов глас, сведен на један стохиљадити део, има десет пута мањи утицај на ства-

1) Да би читаоци лакше појмили сразмеру о којој се говори у овој глави, узмемо овај образац: $X : y = 1$. Овде x представља суверена, y владу, а 1 суверену власт сваког поданика за се. Ако суверена (x) представимо са 16, онда добијамо овај образац: $16 : y = 1$. Отуда добијамо ову формулу: $y = \sqrt{16 \cdot 1} = 4$. Број 4 представља владу. — Ако суверена представимо са 64, онда је $y = \sqrt{64 \cdot 1} = 8$. Овде 8 представља моћ владе. — Из ових примера види се, да моћ суверена и моћ владе расту, а суверена моћ сваког поданика за се опада.

Прев.

вање ових. У том случају, пошто поданик остаје увек један, однос суверена увећава се сразмерно броју чланова, а из тога излази, да се слобода у толико више смањује у колико се држава више увећава.

Кад ја велом да се однос увећава, то под тим разумем, да се он умањава у погледу једнакости. Према томе, у колико је однос већи у смислу геометријскоме, у толико је мањи по обичном схватању. По првом схватању, кад се однос узима по квантитету, мери се по изложитељу; а по другом схватању, кад се однос узима по истоветности, цени се по сличности.

Дакле, што приватне воље мање утичу на општу вољу, т. ј. обичаји на законе, то се мора више увеличавати сила што држи под уздом. Према томе, да би влада била добра, мора релативно бити у толико јача, у колико је народ многобројнији.

С друге стране, пошто увећање државе даје извршиоцима јавног аукторитета више искушења и средстава да злоупотребе своју власт, и пошто влада мора имати више силе да уздржи народ, то и суверен од своје стране мора имати више силе да уздржи владу. Ја не говорим овде о апсолутној сили, већ о релативној сили разних чиниоца државе.

Из овог двогубог односа излази, да стална сразмера између суверена, владоца и народа није никако својевољна мисао, већ је нужна последица политичког тела. А кад је један од

ових крајњих чланова сразмере, т. ј. народ као поданик, фиксиран и представљен као јединица, онда излази још и то, да се, кад год се двогуби однос увећава или смањује, у исто време увећава или смањује и прост однос, и да је према томе средњи члан измењен. Из овога се да видети, да нема конституције за владу која би била јединствена и апсолутна, већ да има толико разноликих влада по природи колико има разних држава по величини.

Ако би ко, узимајући овај систем у подсмех, рекао, како је, по моме доказивању, дозвољно да се само извуче корен квадратни из броја народа, па да се нађе овај средњи члан и да се образује тело владе: ја бих одговорио, како ја овде узимам број само ради примера; како се односи о којима ја говорим не мере само бројем људи, већ у главном квантитетом делања, који се квантитет комбинује из множине услова; и како је мени у осталом познато, да геометријској тачности нема места у моралним количинама; а што сам се ја послужио моментално геометријским изразима, то је само с тога, да би се изразио са што мање речи.

Влада је у маломе оно, што је политичко тело, које је у себи садржи, у великом. То је морална личност снабдевана извесним способностима, личност, која је активна као суверен, а пасивна као држава, и која се може раставити на друге сличне односе. Отуда се јавља нова сразмера, из ове опет нова, све по реду

звања, док се не дође до недељивог унутрашњег члана, т. ј. само до једног јединог старешине или највишег званичника, који се у овом низу може представити као јединица у серији разломака и бројева.

Да се не би забунили у овој множини израза, задовољимо се тиме, да владу сматрамо као ново тело у држави, које се разликује од народа и суверена, а које је посредник између првог и другог

Између ова два тела постоји та битна разлика, што држава постоји сама собом, а влада средством суверена. Према томе, господарећа воља владоца није и не може бити друго што до општа воља или закон; његова моћ није ништа друго до општа сила скноцентрирана у њему. Чим он хоће да из самога себе потргне какав апсолутан и независан акт, одмах веза целине почиње да лабави. Ако би се десило, да владалац има засебну вољу активнију од воље суверена, и да је помоћу јавне силе, која је у његовим рукама, злоупотреби, у намери да примора да се овој вољи покорава, те да, тако рећи, изгледа као да има два суверена, један од права а други од дела: у таквом би случају социјално јединство у маху ишчезло, и политичко би се тело распало.

Међутим, да би тело владе имало егзистенције, свој сопствени живот, који га одликује од државног тела; да би сви његови чланови могли радити сложено; и да би могло одговорити циљу ради којег је и установљено,

потребно му је своје *ја*, потребна му је заједничка осетљивост његових чланова, потребна му је сила и сопствена воља, што све скупа тежи његовом самоодржању. Ова нарочита егзистенција претпоставља скупштине, савете, повластицу већања и решавања, разна права, титуле, привилегије које искључиво припадају владоцу и које положај поглавара чине у толико уваженијим у колико је тежи. Тешкоћа се састоји у начину да се у овој целини уреди целина која јој је потчињена, и то тако, да утврђујући своју конституцију, не мења никако општу; да увек своју приватну силу, која је одређена за њено сопствено одржање, разликује од јавне силе која је намењена одржању државе, и да, једном речи, буде увек готова жртвовати владу народу, а не народ влади.

У осталом, ма да је вештачко тело владино творевина другог вештачког тела, и ма да оно има у неку руку позајмљен и зависан живот, ипак то ништа не смета да оно може радити са више или мање јачине да може, тако рећи, уживати више или мање крепко здравље, и, најзад, да може, неудаљавајући се директно од циља своје установе, удалити се од истога више или мање, сходно начину на који је оно конституисано.

Из свију ових разлика јављају се разни односи, које влада мора имати са државним телом према случајним и посебним односима по којима је иста држава модификована; јер

често и најбоља држава по себи постаје најгора, кад се њени односи измене према манама политичког тела коме она припада.

II. — О принципу који проузрокује различне облике владавине.

Да би се изнео главни узрок ових разлика, потребно је да се овде разликује владалац и влада, као што сам напред разликовао државу и суверена.

Тело управног поглавара може бити састављено из већег или мањег броја чланова. Ми смо рекли, да је однос суверена према поданицима у толико већи, у колико је народ многобројнији, а по јасној аналогiji то исто можемо рећи и о влади у односу на управне званичнике.

Али, како је целокупна сила владе увек сила државе, то она не варира никако; отуда излази, да ове силе у толико мање остаје за цео народ, у колико је више влада троши за своје сопствене чланове.

Дакле, што су чиновници многобројнији, то је влада слабија. Пошто је овај принцип основан, потрудимо се да га шта боље расветлимо.

У личности поглавара можемо разликовати три воље које се битно разликују. На прво место долази сопствена воља индивидуе, која тежи једино својој личној користи; на друго место долази општа воља чиновника,

која се јединствено односи на корист владоца, и која се може назвати воља тела, која је општа у односу на владу, а засебна у односу на државу, од које је влада један део; на треће место долази воља народа или суверена воља, која је општа како у погледу на државу тако и у погледу на владу као део од целине.

У савршеном законодавству засебна или индивидуална воља мора бити ништавна; воља владиног тела мора бити веома потчињена влади; а, доследно томе, општа или суверена воља мора бити увек господарећа и мора бити јединствени упут за све остале воље.

На против, по природном поретку, ове разне воље постају у толико активније у колико се више концентришу. Према томе, општа је воља увек најслабија, воља тела долази у други ред, а лична воља долази пре свију. Услед тога је у влади сваки члан пре свега он сам, за тим чиновник, па тек онда грађанин. То је поступност, која је непосредно противна поступности коју захтева социјални поредак.

Ако бисмо на основу тога узели да је влада у рукама само једног човека, онда бисмо добили приватну вољу и вољу тела потпуно сједињене, а доследно томе и ова би последња воља била на највишем ступњу интензивности који може достићи. Но како од ступња воље зависи употреба силе, и како апсолутна сила владе остаје увек једна иста, то излази, да је влада једног човека најактивнија.

На против, ако сјединимо владу са законодавном влашћу, ако створимо владоца од суверена, и ако створимо толико званичника колико имамо грађана — то воља тела, сједињена са општом вољом, не може имати више активности од ове последње, и оставља приватну вољу у свој њеној сили. Према томе, влада, која је увек са једном истом апсолутном силом, биће у свом *минимуму* релативне силе или активности.

Ови су наводи неоспорни, а остала разматрања служе на то да их потврде. На пример, види се како је сваки званичник активнији у свом телу него што је сваки грађанин у своме, и да, доследно томе, приватна воља има много више уплива на акта владе него ли на акта суверена. Ово долази отуда што сваки званичник има готово увек по какву дужност владе, док међутим сваки грађанин, узет за се, нема никакве дужности суверенитета. У осталом, што се држава више проширује, то се и њена реална моћ више увећава, ма да се не увећава сразмерно њеном проширењу. Али, кад држава остаје иста, чиновници се у залуд умножавају, јер тим умножавањем влада не задобија више стварне силе, пошто је ова сила државна сила, чија је мера увек непроменљива. Према томе, релативна сила или активност владе смањује се, а њена се апсолутна или реална сила не може увећати.

Извесно је још и то, да је вршење послова у толико теже, у колико има више људи

што их отправаљају; да се мало полаже на срећу кад се сувише полаже на мудрост; и да се пропушта прилика, а често губи и плод већања, кад се много већа.

Намера ми је да докажем како влада слаби што се више умножавају чиновници, а напред сам доказао како се спречавајућа сила мора увећавати што је народ многобројнији. Из тога излази да однос чиновника према влади мора стајати обрнуто односу поданика према суверену, т. ј., што се држава више увећава, то се влада мора више сужавати, тако да се број старешина смањује сразмерно увећавању народа.

У осталом, ја овде говорим само о релативној сили владе, а не о њеној исправности. Јер, на против, што има више званичника, то се воља тела више приближује општој вољи; док међутим под једним јединим управљачем ова иста воља тела, као што сам рекао, није ништа друго до приватна воља. На тај начин с једне стране губи се оно што се с друге стране може добити, и вештина законодавчева састоји се у томе, да уме да утврди тачку на којој би се сила и воља владе, увек у узајамној сразмери, комбиновале у однос који је најпробитачнији за државу.

III. Подела владе.

У претходној глави видели смо зашто се разне врсте или облици владе разликују по

бројевима чланова из којих се састоје, а у овој глави остаје нам да видимо како се ова подела врши.

Пре свега, суверен може предати сву владу или целом народу или већем делу народа, тако, да има више грађана управника него ли простих приватних грађана. Оваквом облику владе даје се име *демократија*.

Или може суверен сузити владу у руке малог броја, тако, да има више простих грађана него ли управних званичника, а такав облик владе носи име *аристократија*.

Најзад, суверен може сконцентрисати сву владу у руке једног јединог управног човека од кога сви остали добијају власт. Овај је трећи облик најобичнији, и зове се *монархија*, или краљевска владавина.

Ваља напоменути, да су све ове форме, или бар две прве, више или мање згодне, и да имају доста велико слободно поље. Јер демократија може обухватити цео народ, или се може ограничити на половину. Аристократија пак од своје стране може се од половине народа свести на мањи неопредељени број. Па и краљевство је способно за извесну поделу. Шпартa је стално имала два краља за своју конституцију, а у Римској царевини могло се је видети до осам царева у једно исто време, а не може се рећи да је царевина била подељена. Према томе, постоји извесна тачка на којој се сваки облик владе додирује са следећим обликом, а само из ова три назива види

се, како влада по својој суштини може имати толико разних облика колико држава има грађана.

Шта више, пошто сама влада може да се, у извесним погледима, подели на разне делове, од којих један може да буде уређен на један, а други на други начин, то из ова три комбинована облика може изаћи множина мешовитих облика, од којих се сваки може умножити помоћу свију простих облика.

Кроз сва времена много се диспутовало о најбољем облику владе, а није се обзирало на то, како је сваки од ових облика у једним приликама бољи, а у другим гори.

Ако у разним државама број највиших државних званичника мора бити обрнуто сразмеран броју грађана, то излази, да је, у опште, демократска влада згодна за мале државе, аристократска за средње, а монархија за велике државе. Ова правила истичу непосредно из принципа; али, како да се израчуна множина прилика које могу дати изузетке?

IV. О демократији.

Онај, који ствара закон, зна боље него ико други како треба исти да се врши и да се тумачи. Изгледа, дакле, да се не може имати боља конституција него што је она у којој је извршна власт скончана са законодавном. Али баш то и јесте оно што ову владу чини неспособном у извесним погледима; јер ствари,

које треба да се одвоје, нису одвојене, а после тога владалац и суверен, будући су једно исто лице, не образују, тако рећи, ништа друго до владу без владе.

Није добро да онај извршује законе који их ствара, нити да народно тело скрене своју пажњу са општих гледишта, те да их управи на поједине предмете. Ништа није опасније од уплива приватних интереса на јавне послове, па и сама злоупотреба закона од стране владе мање је зло од корупције законодавца, која се неминовно јавља из личних обзира. Пошто је тада држава измењена у својој битности, то свака реформа постаје немогућа. Народ, који никада не злоупотребљава владу, неће злоупотребити ни независност; народ, који увек добро управља, неће имати потребе да му се управља.

Кад се реч демократија узме у строгом смислу, може се рећи, да никада није било праве демократије нити ће је икада бити. Противно је природном поретку да велики број влада, а да се малим бројем управља. Немогуће је замислити да народ буде непрестано прикупљен, те да врши јавне послове, а јасно се види, да он не може ради тога установити посредништво, а да се облик управе не измени.

Заиста, држим, да могу поставити као принцип, да, кад су послови владини подељени на више надлештава, малобројнија надлештва задобијају а пре а после већи ауторитет,

па ма то било и због лакоће вршења послова који их природно к томе доводе.

У осталом, колико ли ова влада не претпоставља мучних ствари, које треба измирити? Прво, потребно је врло мала држава у којој би се народ могао лако сакупити, и у којој би сваки грађанин могао лако упознати све остале; друго, потребна је велика простота обичаја, која спречава множину послова и опасне препирке; за тим, потребна је велика једнакост у положајима и имањима, без које не може дуго постојати једнакост у правима и ауторитету; најзад, треба да буде мало или нимало лукуза, јер или је лукуз последица богатства, или га он чини нужним. Лукуз квари у исто време и богатог и сиромашног: првога притежањем, а другога пожудом. Он продаје отаџбину мекуштву, таштини; он одузима од државе све њене грађане, те их потчињава једне другима, а све скупа моди.

Ето зашто је један славан аутор поставио врлину као принцип за републику, јер сви ови услови не могу постојати без врлине. Али, како он није поставио нужне разлике, то је овом врлом ђенију често недостајала правда, а по кад кад и бистрина, те није видео, да — будући је суверена власт свуда једна иста — мора један исти принцип бити у свакој добро конституисаној држави, разуме се, више или мање према форми владавине.

Придодајмо још и то, да нема владе која је толико изложена грађанским ратовима и унутрашњим потресима као демократска или народна влада, јер нема ни једне која тако јако и тако стално тежи да измени облик, нити која захтева више опрезности и више куражи да би се одржала у свом облику. Баш у таквој конституцији мора се грађанин наоружати силом и постојанством, и мора свакога дана у своме животу из дубине своје душе да каже оно што је рекао врли палатин*) у сабору пољском: *Malo periculosam libertatem quam quietum servitium*. (Волијем и опасну слободу него ли мирно ропство).

Кад би постојао какав народ богова, он би управљао собом демократски. Тако савршена влада не слаже се са ђудима.

V. О аристократији.

Овде имамо две моралне личности које се јако разликују, а те су: влада и суверен. Доследно томе имамо и две опште воље: једна се воља односи на све грађане, а друга само на чланове управе. Према томе, ма да влада може унутрашњом политичком управом руководити народу у име суверена, т. ј. у име самога народа, што не треба никако губити из вида.

Прва друштва управљала су собом ари-

*) Палатин Познањски, отац пољског краља, војвода од Лорена.

стократски. Старешине породица већали су међу собом о јавним пословима. Младеж се вољно покоравала ауторитету искуства. Отуда су и називи: *свештеници, старешине, сенат, жеронти* и т. д. Дивљаци северне Америке још и данас тако управљају собом, и врло добро управљају.

Али у колико је неједнакост установе одржавала превагу над природном неједнакошћу, у толико се богатство или власт*) претпостављала старости, и тако аристократија постаде изборна. Најзад власт, пренашана са добрима од оца на децу, створила је патрицијске породице, створила је наследну владавину, и омогућила је да се виде сенатори у двадесетој години.

Има, дакле, три врсте аристократије: природне, изборне и наследне. Прва је само за просте народе, трећа је најгора од свију влада, а друга је најбоља — то је права аристократија.

Сем пробитачности која долази од разлике две власти, ова аристократија има још и ту превагу, што се у њој врши избор њених чланова. Јер у народној влади сви се чланови рађају као управни званичници, али их ова своди на мањи број, и они постају као такви само избором.**)

*) Јасно је да реч *optimates* код старих народа не означава најбоље, већ најмоћније.

**) Врло је важно да се законом пропише начин избора званичних управника, јер ако се исти остави вољи владоца, немогуће је избећи, а да се не упадне у наследну аристокра-

знање, искуство и све остале побуде за наклоњеност и јавно поштовање постају такође нове гаранције да ће се добро управљати.

Шта више, скупови се лакше држе, ствари се боље претресају и отправљају са већим поретком и брзином; поверење државно код странаца боље се одржава помоћу уважених сенатора, него ли помоћу непознате или презрене масе.

Једном речи, бољи је и природнији поредак да масом владају најпапетнији, само кад је сигурност ту, да ће они владати у корист те масе, а не у корист своју.

Не треба никако у залуд умножавати ресоре, нити са двадесет хиљада људи радити оно што стотина изабраних људи може урадити још боље. Али, треба поменути, да интерес тела почиње овде мање да руководи јавну силу по пропису опште воље, и да једна друга неизбежна околност одузима законима један део извршне власти.

С обзиром на приватне одношаје, није потребна ни држава тако мала, ни народ тако прост и частан, па да извршење закона слеђује одмах за општом вољом, као што је то потребно у доброј демократији. Исто тако, није потребна ни тако велика нација, те да би се могли растурени шефови зарад управ-

цају, као што се то догодило са републикама Венецијом и Берном. Услед тога је прва одавно пропала држава, а друга се одржава ванредном мудрошћу свога сената, а то је изузетак врло частан и врло опасан.

љања истом издавати за суверена сваки у свом департману. и да би стварали себе независним како би најзад постали господари.

Али, ако аристократија захтева неких врлина мање од народне владе, она опет захтева неке друге врлине које њој одговарају, као што су умереност богаташа и задовољење сиромаша, јер, изгледа, да би овде строга једнакост била неподесна. На ту једнакост није се у Шпарти шта више ни пажња обраћала.

У осталом, ако овај облик и подноси извесну неједнакост у имању, то је у опште ради тога, да би управа јавних послова била поверена онима, који би било у стању да све своје време посвете истим пословима, а не, као што тврди Аристотело, да би богати били увек претпостављени. На против, вредно је да по кад кад противан избор поучи народ, да међ заслугама људским има обележја за одликовање која су важнија од богатства.

VI. — О монархији.

До сад смо узимали владаноца као морално и колективно биће, уједињено силом закона, а у исто време и као лице које располаже извршном влашћу у држави. Сад је на реду да ову власт узмемо уједињену у руке једне природне личности, једног фактичког човека, који јединствено има права да располаже њоме по законима. Та личност зове се монарх или краљ.

Сасвим противно осталим управама, у којима колективно биће представља индивидуу, у овој управи индивидуа представља колективно биће, тако, да је морална јединица, која чини владаноца, у исто време и физичка јединица, у којој се по природи налазе уједињене све моћи, које закон уједињује у првој.

На тај начин и воља народа, и воља владаноца, и јавна сила државе, и приватна сила владе — све то одговара једном истом покретачу: сви мотори машине налазе се у једној истој руци, све тежи једном истом циљу. Нема ту никаквих кретања која су једна другима противна и која се узајамно потиру, и не може се замислити ни једна врста конституције, у којој би мања сила производила веће дејство. Архимед, који је мирно седео на обали и без муке спасавао велику лађу из таласа, представља ми велика монарха, који из свога кабинета управља својим пространим државама, и који чини да се креће све, што изгледа да је непомично.

Али, као год што нема владе која би имала више јачине, исто тако нема ни владе у којој би лична воља више царовала и лакше господарила над осталим вољама. Истина, све тежи једном истом циљу, али тај циљ није општа срећа, па и сама сила управе непрестано се клони на штету државе.

Краљеви су ради да буду апсолутни, а из даљине им се дошаптава како треба да задобију љубав свога народа, ако желе да буду

то. Овај је принцип врло красан, а у неким погледима и врло истинит. На несрећу у дворовима се увек тера шала са овим принципом. Власт, која истиче из љубави народа, без сумње је најјача, али је она несигурна и условна. Њоме се владоци неће никада задовољити. Најбољи владоци желе да могу бити и рђави кад им се свиди, а да с тим не престану бити господари. У залуд ће им политички брбљивац говорити, како је — будући је народна моћ њихова — највећи њихов интерес да народ цвета, да буде многобројан и да је у стању да задаје страх суседима, јер они врло добро знају, да све то не значи ништа.

Пре свега, њихов је лични интерес да народ буде немоћан, бедан, и да им се не може никада одупрети. Ако се узме да су поданици увек у свему потчињени, онда признајем да је у интересу владоца да народ буде моћан, како би ова моћ, узимајући је као своју, била у стању да га учини страшним у очима његових суседа. Али, како овај интерес долази тек на друго место, како је потчињен и како се ове две поставке не слажу међу собом, то је природно, да владоци увек претпостављају оно начело, које им је од најближе користи. То је оно што је Самуило јако истицао Еврејима; то је оно што је Макијавел јасно открио. Под видом да даје лекције краљевима, он је дао велике лекције народима.

Владимир Макијавелов књига је за републиканце.

Из општих излагања ми смо нашли да је монархија згодна само за велике државе, а то ћемо исто наћи и кад је испитамо и саму по себи. Што је јавна администрација многобројнија, то се однос владоца према поданицима више смањује и приближује се једнакости, тако, да је исти однос у демократији само један или, управо рећи, он је једнакост. Овај исти однос увећава се у толико, у колико се влада сужава, и он је у своме *мксимуму* кад је влада у рукама једног човека. Тада се налази врло велико одстојање између владоца и народа, и држави оскудева веза. Да би се та веза створила, потребни су, дакле, посреднички редови; а да би се ти редови попунили, потребни су принчеви, великаши, племство и т. д. Но од свега овога није ништа повољно за малу државу, коју сви ови степени руше.

Али, ако је тешко да се великим државама добро управља, то је још куд и камо теже да њоме управља један једини човек, а свакоме је познато шта бива кад краљ постави себи замењенике.

Битна и неизбежна мана, која ће увек монархијску владу стављати изпод републиканске, јесте та, што у републиканској влади глас народа подиже на прва места готово увек само просвећене и способне људе, који своје дужности тачно отправљају; док, међутим, они људи, који на таква места долазе у монархији,

врло често нису ништа друго до тричави смутљивци, подли лупежи, ниски сплеткароши и т. д. чији ситни таленти, помоћу којих доспевају у дворовима до великих положаја, не служе ни на што друго, до да разголите народу њихову глупост чим до истих положаја дођу. Народ се много ређе вара у овом избору од владоца, и човек од праве вредности скоро је тако исто редак у министарству, као што је редак будала на челу републиканске управе. И кад каквим срећним случајем један од ових људи, који су рођени да владају, дочепи крмилу послова у монархији, која је скоро пропала у гомили ових красних управљача, тада се сви изненађују средствима која он налази, и то чини епоху у земљи.

Да би се монархијском државом могло добро управљати, потребно је, да њена величина или њено пространство буде сразмерно способностима онога који влада. Лакше је освајати него ли владати. Кад је полуга довољно велика, може се свет покренути и малим претом; али, да се свет држи, потребна су Херкулова рамена. Нека би држава ма и нешто мало већа била, владалац је готово увек мали. На против, ако би се десило да је држава врло мала за свог старешина, што врло ретко бива, ипак би се њоме рђаво владало, јер старешина, следећи непрестано својим високим погледима, заборавља интересе народа. Злоупотребом талената, којих има сувише, он унесређава исто тако као што га унесре-

ђава и умно ограничени господар недостатком истих. Потребно је, тако рећи, да се краљевина шири и сужава за сваку владу према способностима владоца; док, међутим, таленти сената, који има утврђеније погледе, дају могућности да држава има постојане границе и да администрација тече не мање добро.

Највећа је незгода у владавини једног човека та, што у њој нема непрекидног наследства, док у другим владавинама наследство ствара непрекидну везу. Кад један краљ умре, потребан је други. Избори повлаче собом опасна међувремена; они су бурни, и, сем ако су грађани сасвим некористољубиви, или, ако имају часности коју ова владавина нерадо трпи, у њих се умеша интрига и подмитљивост. Тешко је да за свој рачун не продаје државу онај, коме се држава продала, и да на рачун слабих не надокнади онај новац који су му моћни извукли. Под таквом управом, а пре а после, све се даје продати, и мир, који се тада ужива под краљевима, гори је од онога нереда који је био у међувременима.

Шта се је урадило да би се предупредила ова зла? Створила су се наследна права у извесним породицама, и поставио се ред наслеђа, који отклања сваку препирку после смрти краљеве. Другим речима, тај ред, замењујући незгоду која долази од избора незгодом намесништва, претпоставио је привидан мир паметној урави. По томе реду више се

волено ризиковати да се за поглаваре имају деца, монструми и будале, него ли да се диспутује о избору добрих краљева. Није се имало у виду, да се све несреће окрећу противу себе, кад се на тај начин излаже опасностима алтернативе. Врло су мудре речи младога Дениса, коме је отац, пребацујући му неко неваљало дело, рекао: „Јесам ли ти ја дао пример за то?“ — „Ах! одговори син, твој отац није био краљ.“

Све се упиње да лиши правичности и разума човека који је васпитаван да господари другима. Као што веле, много се труда улагало да се млади владоци обуче вештини владања. Не изгледа баш да им је ово васпитање користило. Највећи краљеви, које је прославила историја, нису никако поучавани били да владају. То је знање, које се никад мање не задобија до онда када се сувише учи, и које се боље тече покуравајући се него ли заповедајући. *Nam utilissimus idem ac brevissimus bonarum malarumque rerum delectus cogitare quid aut nolueris sub alio principe, aut volueris*¹⁾.

Последица је овог недостатка везе несталност краљевске владавине, која, удешавајући се час по једном час по другом плану, сходно карактеру владоца који влада или

1) Tacite, Hist. I. I. — Јер да би учинио најкраснији и најбржи избор између добрих и рђавих ствари, помисли шта би а шта не би желео под туђим владоцем.

људи који владају у место њега, не може имати дуго сталан предмет нити постојану управу. То је варијација која чини те се држава непрестано колеба између једног и другог плана, а којој нема места у другим владавинама, у којима је владалац увек један исти. Исто тако види се и то, да, у опште узев, у колико има више лукавства у двору, у толико има више мудрости у сенату; да републике греде својим циљевима по сталнијим и боље схваћеним гледиштима, док, међутим, свака револуција у министарству проузрокује револуцију и у држави, јер је опште начело свију министара, а скоро и свију краљева, да у свакој ствари раде противно својим претходницима.

Из овог истог недостатка везе изводи се још и решење софизма, који је врло добро познат краљевским политичарима. Тај софизам састоји се у томе, што се не само грађанска влада упоређује са домаћинском управом, а владалац са оцем породице — која је заблуда већ одбачена — већ што се још поглавару по вољи придају све оне врлине које су му потребне, и што се увек претпоставља, да је владалац оно што треба да буде. Ово је претпоставка по којој је краљевска влада очевидно најбоља од сваке друге владе, јер је без поговора најјача, а да би била још и најбоља, не треба јој ништа друго до воља тела, која би била што саобразнија са општом вољом.

Али, кад је, по Платону, краљ тако ретка личност по природи, то колико ли ће пута природа и срећа радити сложено да је крунишу? И ако краљевско васпитање неминовно квари оне који га добијају, то ко може очекивати низ људи који би били васпитани за владање? Дакле, мешати краљевску владу са владом доброга краља, значи штети се варати. Да би се сазнало шта је ова влада сама по себи, треба је расмотрити по принципима, који су или ограничени или рђави, јер или владоци долазе на престо као такви или их престо чини таквима.

Ове тешкоће нису измакле из вида нашим ауторима, али се они никако нису могли истих ослободити. Лек је, веле они, да се покорава без мргођења. Бог даје рђаве краљеве у своме гњеву, и треба их сносити као божје казне. Без сваке сумње ова је проповед спасоносна, само не знам да ли она не би била приличнија за говорницу него ли за политичку књигу. Шта да се каже о лекару који обећава чудеса, а чија се сја вештина састоји у саветовању своме болеснику да трпи? Познато је врло добро, да треба трпети рђаву владу кад је она већ ту, али је овде питање да се нађе добра влада.

VII. — О мешовитим владавинама.

Управо рећи, никако и нема просте владавине. Нужно је да монарх има потчињене

чиновнике, а тако исто нужно је и да народна влада има свог старешину. И тако, у подели извршне власти увек постоји постепеноост од већег броја на мањи, са том разликом, што час велики број зависи од малог, а час мали број од великог.

По кад кад постоји равна подела, било кад су делови, који чине владу, у узајамној зависности, као у енглеској влади, било кад је ауторитет сваког дела независан, али непотпун, као у Пољској. Овај је последњи облик рђав, јер нема никаквог јединства у владавини, и држави оскудева веза.

Која је владавина боља: да ли проста или мешовита? Ово је питање много занимало политичаре, а на исто треба одговорити онако, како сам то ја учинио напред о сваком облику владавине.

Проста је владавина најбоља по себи само с тога, што је проста. Али, кад извршна власт не зависи довољно од законодавне, т. ј., кад је већи однос владоца према суверену него ли народа према владоцу, онда овај недостатак сразмере треба попунити поделом владе; јер тада сви њени делови имају исти ауторитет према поданицима, а њихова подела чини, те су сви скупа немоћнији према суверену.

Ова иста незгода може се уклонити и тада, кад се поставе посредне старешине, које, остављајући владу у њеној целини, служе само на то, да одржавају равнотежу између две власти и да очувају њихова призната права.

Тада владавина није мешовита, већ је умерена.

Ова незгода може се лечити и средствима која личе на другу незгоду, а то је, кад је влада сувише лабава, да се установе надлештва која би је концентрисала. То се практикује у свима демократијама. У првом случају, владавина се дели да би се ослабила; а у другом, да би се учврстила — ојачала; јер *максимум* јачине и слабости налази се подједнако у простим владавинама, док међутим мешовити облици дају средњу моћ.

VIII. — Сваки облик владавине није згодан за сваку земљу.

Пошто слобода не може да успева у свима климатима, то она и није за све народе. Што се више размишља о овом принципу, који је поставио Монтескије, то се све више убеђује да је он истинит; а што се више спори, то се све више даје прилика да се помоћу нових доказа постави.

У свима владавинама на свету државно лице троши, а ништа не производи. Откуда, дакле, то лице добија оно што троши за одржање свога живота? Од рада својих чланова. Оно што претиче од појединаца, то подмирује потребу јавности. Отуда следује, да цивилино стање може постојати само у толико, у колико рад људи доноси више но што захтевају њихове потребе.

Али овај сувишак није један исти у свима земљама. У многим је земљама тај сувишак знатан; у неким је осредан; у неким га никако и нема; а у неким пак, у место сувишка, постоји мањак. Овај однос зависи од плодности климата, од врсте рада који земља захтева, од природе њених производа, од снаге њених становника, од веће или мање потрошње која им је нужна, и од многих других личних односа из којих се климат састоји.

С друге стране, све владавине немају једну исту природу. Има их који су више или мање прождрљиве, а разлике су основане на овом другом принципу, а тај је, да су јавне дације у толико теже у колико се више удаљују од свога извора. Овај терет не треба мерити по квантитету дација, већ по путу које оне морају учинити док се поврате у руке из којих су изашле. Кад је ова циркулација брза и добро уређена, народ је увек богат и финансије увек добро иду. На против, ма колико мало да народ даје, он се брзо исцрпи кад непрестано даје, а то му се мало никако не повраћа. Тада држава није никад богата, а народ је увек гола.

Из тога излази да дације постају у толико теже, у колико се више увећава остојање између народа и владе. Према томе, у демократији је народ најмање оптерећен, у аристократији више, а у монархији подноси највећи терет. Дакле, монархија је згодна само за богате народе; аристократија за државе

које су осредње како по богатству тако и по величини; а демократија је згодна за мање и сиромашне државе.

Заиста, што се више о томе размишља, све се више налазе разлике у овоме између слободних држава и монархија. У првим државама све иде на општу корист; а у другим државама јавне и приватне силе стоје обрнуто, и једне се увећавају на рачун других. Сем тога, деспотизам, у место да управља поданицима да би их усрећио, он их ствара бедницима како би им могао управљати.

Дакле, сваки климат има природне услове по којима се може одредити облик владавине што га собом повлачи моћ климата, и по којима се може закључити какве становнике мора имати исти климат. Неплодна места, у којима се рад не рентира, морају остати необрађена или пушта, или морају бити насељена једино дивљацима. Она места, у којима рад даје само оно што је најнужније, морају бити насељена варварским народима; ту је свака политика немогућа. Места у којима је сувишак производа од рада осредан, згодна су за слободне народе; а она места, у којима обилно и плодно земљиште даје много производа са мало рада, траже да им се управља монархијски, те да се луксузом владоца потроши оно што претиче од сувишка поданика, јер је боље да овај сувишак утроши влада него да га проћердају појединци. Знам да у томе има и изузетака, али ти изузеци потврђују прави-

ло које се састоји у томе, што они, а пре а после, проузрокују револуције које доводе ствари наново у природни поредак.

Разликујмо увек опште законе од појединих узрока који могу да им измене последицу. Баш и кад би цео југ био прикриљен републикама, а цео север деспотским државама, ипак би као истина важило то, да, услед климата, деспотизам конвенира топлим земљама, варварство — хладним, а ваљана политика — средњим регионима. Видим и то, да се може, баш кад би се принцип и усвојио, спорити његова примена, и да се може рећи, како има хладних земаља врло плодних, а јужних врло неплодних. Но то је тешкоћа само за оне, који не испитују ствар у свима њеним односима. Као што сам већ рекао, потребно је да се узму у рачун и односи радова, снаге, потрошње и т. д.

Претпоставимо да од два једнака земљишта једно доноси пет, а друго десет. Ако становници првог земљишта троше четири, а другог девет, то ће сувишак првога производа бити једна петина, а другог једна десетина. Дакле, пошто је однос ова два сувишка обрнут односу производа, то ће земљиште које производи само пет, дати сувишак два пута већи од земљишта које производи десет.

Али није питање о двоструком производу, и ја не верујем да би се ко усудио да у опште изједначава плодност ладних земаља са плодношћу топлих. Но ипак да претпоставимо

ову једнакост. Изједначимо, ако је по вољи, Енглеску са Сицилијом, а Пољску са Египтом. Јужније имамо Африку и Индије, а северније немамо више ништа. Да би било једнакости у производу, колика ли би разлика морала постојати у култури! У Сицили је довољно да се само рашчепрка земља, а колико ли је мукe потребно да се она обради у Енглеској! Дакле, тамо где је потребно више руку да се добије исти производ, сувишак мора неминовно мањи бити.

Сем тога, имајмо у виду још и то, да исти квантитет људи троши у топлим земљама много мање. У овим земљама климат захтева да човек буде умерен, те да буде здрав Европљани, који хоће да у тим земљама живе онако како живе код својих кућа, пропадају сви од дисантерије и несваривања. „Кад се упоредимо са Азијатима, вели Шарден, ми смо месождери, прави вуци. Умерености Персијанаца неки приписују то, што је њихова земља мање обрађена, а ја напротив држим, да њихова земља мање обилује храном с тога, што је становницима мање хране потребно. Кад би умереност њихова, вели он даље, била последица неплодности земље, то би само сиромаси јели мало, док, међутим, сви у опште мало једу. Исто тако, јело би се више или мање у свакој провинцији, према плодности земље, док овде у целом царству влада иста умереност. Они се веома хвале својим начином живота, говорећи, како треба само погледати

на њихову боју, па да се призна колико је начин њихова живота изврснији од начина којим живе хришћани. Доиста, боја је Персијанаца јединствена; кожа је њихова лепа, танка и глатка; док је међутим кожа у Јермена, њихових поданика, који живе европејски, рапава, бубуљичава, а тело им је дебело и тромо.“

Што се више приближује екватору, народи све више живе од малога. Они готово и не једу меса; пиринач, кукуруз, просо — обична је њихова храна. У Индијама има милијунима људи чија дневна храна не стаје више од 5 пара. Ми видимо и у самој Европи знатних разлика у прохтеву између народа на северу и југу. Један Шпањолац живеће осам дана са ручком једнога Немца. У земљама где су људи прождрљивији, и лукуз се ограничава на предмете за потрошњу. У Енглеској лукуз се јавља на столу у разном месу, а у Италији чаште вас шећером и цвећем.

И лукуз у одећу даје сличне разлике. У климатима где су промене времена брзе и врло јаке, хаљине су боље и простије; а у оним климатима где се одева ради украса, тражи се у хаљинама више сјајности него ли користи; ту су и саме хаљине лукуз. У Неапољу видите свакога дана како се људи шетају на Паусилпу у златном грудњаку а без чарапа. Тако је исто и у погледу грађевина. У Паризу, Лондону, тражи се да стан буде топал и простран; а у Мадриту има дивних

салона, али без икаквих прозорских крила, и спава се у пацовским гнездима.

Храна је много јача и сочнија у топлим земљама. То је трећа разлика која мора имати уплива на другу. Зашто се у Италији једе толико зелени? За то што је та храна добра, што добро храни и што је укусна. У Француској, где је зелен скоро сама вода, не храни никако, и готово се ни у што не рачуна на столу. Међутим иста зелен не заузима мање земљишта и не стаје мање труда док се обради. Искуством је доказано, да жита варварска, која су у осталом нижа од француска, дају много више брашна, а француска опет дају више него ли жита на Северу. Из тога се да закључити, да слична постепеност постоји у опште у истом правцу од полутара ка полу. Према томе, зар није очевидна штета, кад се у равном производу има мања количина хране?

Свима овим разним разматрањима могу придати једно, које истиче из њих и које их потврђује, а то је, да је топлим земљама потребно мање становника него хладнима, и да их могу боље хранити, а ово даје двогуби сувишак, који иде увек у корист деспотизму. У колико један исти број становника заузима већу површину, у толико су буне теже, а то долази отуда, што се људи не могу ни брзо ни потајно скупљати, и што је влади увек лако да открије планове и да прекине саобраћаје. Али, што се многобројнији народ јаче концентрише, то је влади теже да савлада

суверена. Старешине се договарају у својим собама исто тако сигурно као и владалац у свом савету, а гомила се брзо прикупља на јавним местима као вуци у својим стаништима. Дакле, за тиранску је владу у овоме погледу пробитачно да ради на великим одстојањима.

Помоћу датих тачака ослонца, владина се сила увећава на даљини, као што се увећава сила полуге ¹⁾ На против, сила народа дејствује само кад је концентрисана. Она ишчежава и губи се кад се раштрка, као што се губи дејство растуреног барута по земљи, који се пали зрно по зрно. Према томе, земље, које су најслабије насељене, најзгодније су за тиранију. Крволочни зверови владају само у пустињи.

XI. — Знаци добре владе.

Кад се, дакле, у опште пита која је владавина најбоља, то се тиме поставља питање, које је нерешљиво, које је неопредељено. Или, другим речима, оно има толико добрих решења колико има могућих комбинација у апсолутним или релативним положајима народа.

Али, ако се пита, по каквом се знаку

1) Ово не противуречи ономе што сам напред рекао о негодама великих држава, јер тамо се говорило о ауторитету владе према њеним члановима, а овде се говори о њеној сили према поданицима. Њени растурени чланови служе јој као ослонац да у даљини деда на народ, али она нема ослонца да би могла непосредно делати на саме своје чланове. Према томе, дужина полуге у првом случају ствара јој слабост, а у другом моћ.

може познати да ли се извесним народом управља добро или рђаво, онда је друга ствар, и питање се тада заиста може решити.

Међутим то се питање никако не решава, јер сваки хоће да га реши на свој начин. Поданици хвале јавни мир, а грађани слободу појединаца. Један претпоставља сигурност притежања, а други сигурност личности. Један тражи да најбоља влада буде најстрожа, а други опет тврди да је најбоља она влада која је најблажа. Први хоће да се казне злочини, а други траже да се предупреду. Један налази за добро да се чува суседа, а други више воли да се за њих и не зна. Један је задовољан кад новац циркулише, а други тражи да народ има хлеба. Но баш и кад би се и постигла сугласност у овим и другим сличним тачкама, зар би се тиме отишло у напред? Пошто моралне количине немају прецизно мерило, то баш кад би се и постигла сугласност у знаку, како би се постигла у оцењивању?

Што се мене тиче, ја се увек чудим што се занемарује тако просто обележје, или, што се на силу неће да сагласи. Шта је циљ политичком удружењу? Циљ је благостање и одржање његових чланова. А који је најсигурнији знак по коме се може познати да се они одржавају и да напредују? Њихов број и њихова популација. Не тражите, дакле, на другом месту овај знак о коме се толико води реч. Ако је све остало подједнако, свакојак је најбоља она влада под којом се без страних

средстава, без натурализације, без колонија, највише множе грађани; а најгора је пак она влада, под којом се народ бројно смањује. Рачуниције, на вас је ред! Рачунајте, мерите, упоређујте.¹⁾

Х. — О злоупотреби владе и о њеној склоности да се изопачи.

Као год што воља појединаца непрестано ради противу опште воље, тако исто и влада непрестано напреже своје силе противу суверенитета. У колико је ово њено напрезање веће, у толико се и конституција више измењује; а пошто овде нема никакве воље тела, која би, одупирући се вољи владоца, одржавала равнотежу са истом вољом, то се мора а пре а после догодити то, да владалац најзад овлада сувереном и да раскине друштвени уговор. Ту лежи неразводни и неизбежни порок, који, од како политичко тело постоји, тежи непрестано да га разори — исто онако

1.) По истом принципу треба оцењивати и векове који имају првенство у напретку рода људског. Много су се преуносили векови у којима се налазило да су књижевност и вештина цветале а није се улазило у тајни предмет њихове културе, и није се обраћала пажња на рђаву последицу истога. *Idque apud imperitos humanitas vocabatur cum pars servitutis esset.* Зар нисмо никада видели у принципима књига груб интерес који гони ауторе да говоре? Нека се каже шта се хоће, ово се не опажа. Не гледајући на сјајност, у земљи не може бити добро, кад се становништво умањује. Није довољно да један поета има сто хиљада ливара прихода, па да његов век буде најбољи од свију. Не треба толико гледати на привидно спокојство и на спокојство старе-

као што старост и смрт на послетку уништавају тело човечје.

Два су у главном пута који воде владавину изопачавању, а ти су: кад се влада сужава, или, кад се држава распада.

Влада се сужава кад из већег броја прелази у мањи, т. ј. кад из демократије прелази у аристократију, а из аристократије у монархију. Тиме она по природи тежи¹⁾. Кад би се она повраћала из мањег броја у већи, могло би се рећи да она слаби; али је овај обрнути прогрес немогућ.

шина колико на благостање целих нација, а нарочито многољудних држава. Град опустошава неколико кантона, али ретко ствара пустињу. Побуне, грађански ратови, застрашавају много старешине, али они не стварају истанске несреће народима, који могу имати мира баш онда кад је реч о томе, ко ће их потчинити. Из њиховог постојаног стања ниче њихова стварна — истинска срећа или несрећа. Када буде све смрвљено под јармом, тада све пропада, и тада старешине, рушећи по својој вољи, *ubi solitudinem faciunt расем appellunt*.*). Када зајевнице великаша потресаху Краљевину Француску, и када париски

*). Ову створену пустињу називају миром Прев.

1) Лагано образовање и спори напредак венецијске републике на њеним острвчињима пружа нам важан пример за ову суцесију, и доиста је чудновато што нам Венецијанци, од пре 12 стотина година, изгледају да су тек у другој стадији, која је почела од *Serrag de Consiglio* 1198 год. Што се тиче старих дужда, који им се пребацују, нека се каже шта се хоће о *Squittinio della liberta veneta*, доказана је ствар, да они нису никада били њихови суверени.

По свој прилици ставиће ми се примедба и односно римске републике, која је — рећи ће се — имала сасвим обрнут прогрес, прелазећи из монархије у аристократију, а из аристократије у монархију. Ја сам далеко од тога да тако мислим.

Прва установа Ромулова беше мешовита владавина, која се брзо изопачила у деспотизам. Услед особитих узрока држава је пропала пре времена, као што се виђа да новорођени

Доиста, никада влада не мења облик до онда, када је њена истрошена снага учини сувише слабом, да није у стању да сачува свој облик. Дакле, кад би се она ослабљавала и увећањем, њена би снага постала сасвим ништавна, и њен би век био још краћи. Потребно је, дакле, да се федер оснажи и стегне у колико попусти, јер ће се иначе држава, коју он стеже, распасти.

Распадање државе може потећи из ова два узрока:

Прво. кад владалац не управља више по законима и кад узурпира суверену моћ. Тада се врши знатна промена, а она се састоји у томе, што се не сужава влада, већ држава. Овим хоћу да кажем, да се велика држава распада, да се у њој образује друга, која је састављена из чланова владе, и да народу не остаје ништа друго, до господар и тирани.

Бискупски помоћник носаше у парламенту мач у свом цепу, тада није ништа сметало француском народу да живи срећно и многобројно у часном и слободном благостању. Некада Грчка цветаше у јеку најсвирепљих ратова, крв се проливаше потоком, а сва земља обилуваше становницима. Изгледа, вели Макијавел, да је наша република постала моћнија за време убијстава, протеривања и грађанских ратова: јер врлине њених грађана, њихове нарави, њихова независност имали су више моћи да је утврде, него што су раздори имали да је ослабе. Потребно је мало потреса, јер он даје полет душама; и оно што чини истинску срећу рода људског, није толико мир колико слобода.

умре пре него што достигне доба зрелости. Изгнање Тарквинијевића беше права епоха републиканска, али та република не беше одмах задобила сталан облик с тога, што је тек половину дела било извршено, пошто у њој не беше уништен патрицијат; јер, пошто је на тај начин наследна аристократија, као једна од најгорих законских управа, остала била у кон-

Услед тога, чим влада узурпира суверенитет — одмах се друштвени уговор кида, а сви прости грађани, повраћени из права у своју природну слободу, не покоравају се више по обавези, већ по сили.

Ово исто бива и онда када чланови владе оделито узурпирају власт коју треба да врше као тело. У том случају опет се закони нарушавају и проузрокује се још већи неред. Тада, тако рећи, има толико владалаца колико има чиновника, а држава, распарчана онако исто као и влада, или пропада или мења облик.

Кад се држава распада, злоупотреба владе, па ма која била, добија опште име *анархија*. Разликујући изопачену *демократију* као *окло-*

фликту са демократијом, форма је владавине, вечно несигурна и колебаива, била утврђена — као што је то доказао Макијаво — тек установом трибуна; тек тада беше у Риму праве владавине и праве демократије. Заиста, народ тада не беше само суверен, већ и вршилац закона и судија. Сенат је био само суд другог реда, ради умиравања и усредсређивања владе. Па и сами конзули, ма да беху патриције, ма да беху први вршиоци закона, ма да беху апсолутни ђенерали у рату — у Риму не беху ништа друго до представници народни.

Од тога доба опазило се и то, како влада задобија своју природну наклоност и како јако нагиње аристократији. Пошто је патрицијат сам по себи застарео, аристократија не беше више у телу патриција, као што је била аристократија у Веницији и Бенови, већ у телу Сената, који беше састављен из патриција и плебеја. Па и у самом телу трибуна — кад они почеше узурпирати активну власт и када народ имађаше старешине који владаху у име његово — постојала је аристократија, па ма каква имена да су имале старешине, пошто речи не приносе ништа стварима.

Из злоупотребе аристократије поникоме грађански ратови и триумвират. Сула, Јулије Цезар, Август, постадохме у суштини прави монарси, и најзад се под деспотизмом Тиверија држава распаде. Дакле, римска историја не оповргава мој принцип, већ га потврђује.

кратију, а аристократију као *олигархију*, придодаћу да се краљевство изопачава у *тиранију*. Али како реч тиранија има двојако значење, то је нужно да се објасни.

У обичном смислу, тираном се зове краљ — владалац — који влада насилно и без обзира на правду и законе. У правом смислу тиранин је сваки онај који присваја краљевску власт а нема па исту права. Грци су тако разумевали реч *тиранин*. Они су то име давали без разлике и добрим и рђавим владоцима којих власт није била законита¹⁾. Дакле, *тиранин* и *узурпатор* јесу два празна сасвим синонима.

Да би се разним стварима дала и разна имена, ја називам *тиранином* узурпатора краљевске владе, а *десиотом* узурпатора суверене власти. Тиранин је онај који се непозван увуче у законе да би по њима владао, а деспот је онај који се стави више самих закона. Према томе, тиранин може и не бити деспот, али је деспот увек тиранин.

XI. — О смрти политичког тела

Таква је природна и неизбежна тежња владавина које су најбоље конституисане. Кад

1) Истина је да је Аристотело (Мог. Nicom. 1. УП с-х) разликовао тиранина од краља у томе, што први влада једино у своју личну корист, а други у корист народа. Но сем тога што су у опште сви остали грчки писци разумевали реч *тиранин* у другом смислу, као што се нарочито види по Хијерону од Ксенофона, из овог Аристотеловог разликовања излази то, да још није било краља од како је света.

су Шпарта и Рим пропали, то која се држава може надати да ће вечито опетати? Дакле, ако смо ради да заснујемо трајну установу, не трудимо се да је овековечимо. Ако се хоће да се успе, не треба тежити за оним што је немогуће, нити треба ласкати себа да се творевини људској може дати постојанство које се не да спријатељити са људским делима.

Политичко тело, онако исто као и људско тело, почиње умирати још од свога рођења, и носи у себи клицу свога распада. Али и једно и друго тело може имати конституцију више или мање снажну и повољну да га одржи за дуже или краће време. Човечија је конституција дело природе, а конституција државе дело је вештине. Не зависи од људи да продуже свој живот, а зависи од њих да продуже живот држави у колико је то могуће, дајући јој најбољу конституцију коју она може имати. И најбоље конституисана држава свршиће, али доцније од које друге, ако никакав непредвиђени догађај не проузрокује временом њену пропаст.

Принцип је политичког живота у сувереној власти. Законодавна је власт срце државе а извршна је власт мозак, који покреће све партије. Мозак се може парализовати, па да индивидуа опет живи; али чим срце престане да врши своје радње — животиња је мртва.

Држава не живи никако од закона, већ од законодавне власти. Јучерашњи закон не

обвезује данашњи, али је ћутање одобравање, и сматра се да суверен непрестано продужује законе које не укида, будући је у стању да то учини. Све оно што је он објавио је дан пут да хоће, све то он хоће стално, или бар дотле, док исто не опозове.

Зашто се, дакле толико уважавају стари закони? Из истог узрока. Мора се веровати, да је само извршеност античких воља учинила да се ти закони тако дуго одрже. Да их суверен није стално сматрао за спасоносне, он би их хиљаду пута опозвао. Ето зашто закони не само да не слабе, већ још непрестано задобијају нове силе у држави добро конституисаној. Предрасуда стародревности чини их сваког дана уваженијим, док међутим свуда, где год закони слабе старећи доказ је, да нема више законодавне власти и да држава више не живи.

XII. — Како се одржава суверена власт.

Пошто суверен нема друге моћи до законодавне власти, то он ради само законима; а пошто су закони аутентична акта опште воље, то суверен може да ради само онда кад је народ у скупу. Народ у скупу — каква шимера! рећи ће се. То је шимера данас, али пре две хиљаде година то није била шимера. Да ли су људи изменули природу?

Границе могућности, у моралним стварима, стешњене су мање него што ми мислимо.

Њих сужавају наше слабости, наши пороци и наше предрасуде. Ниске душе не верују никако узвишеним људима. Гадни робови подругљиво се смеју речи *слобода*.

На основу онога што се чини, размотримо оно што се може чинити. Нећу говорити о старим грчким републикама; али, чиини ми се, република је римска била велика држава, а варош Рим велика варош. Последњи цензус показао је у Риму четири стотине хиљада грађана који су носили оружје, а последњи попис царства — више од четири милијуна грађана, не рачунајући поданике, странце, жене, децу, робове.

Каква ли се тешкоћа не да замислити односно честог скупљања огромног народа из ове престонице и њене околине? Међутим ретко је која недеља прошла, а да се римски народ није скупљао, па и више пута преко недеље. Не само да је он вршио права суверенства, већ је отправљао и један део права што припадаје влади. Он је справљао извесне послове, пресуђивао извесне спорове, и сав овај народ бејаше на јавном месту готово тако исто често званичник као и грађанин.

Ако се баци поглед на народе ранијих времена. наћи ће се, да је већина старих владавина, па и монархијске, као што су владавине Македонаца и Франака, имале слична већа. Било како било, тек сам овај неоспорни факт одговара свима тешкоћама. Кад се иде од онога што постоји ка ономе што може бити, чини ми се да је конзеквенција добра.

XIII. — Наставак.

Није довољно да сакупљени народ једном утврди конституцију државну; није довољно да постави сталну владу или да једном за свагда изабере чиновнике. Сем ванредних скупова, које могу непредвиђени случајеви захтевати, треба да има утврђених и перијодичних скупова, које не може ништа укинути нити одгодити, тако, да означеног дана буде народ сазван законом, а да за то не буде потребан никакав други формалан позив.

Али, сем ових законих скупова који су одређени датумом, сваки скуп народни, који не би био сазван старешинама одређених за то према прописаним формама, треба сматрати за незаконит. а све оно што се на њима решава ни за што, јер и сам поредак скупљања мора потицати из закона.

Односно чешћег или ређег држања законских скупова, може се рећи, да то зависи од толико прилика, да је у томе погледу немогуће поставити одређена правила. Може се само у опште рећи, да је потребно да се суверен у толико чешће појављује у колико влада има више моћи.

Рећи ће ми се, ово је згодно само за једну варош; али шта да се ради кад се држава састоји из више вароши? Да ли да се подели суверена власт, или да се иста концентрише у једној вароши и да се њој потчини све остало?

Одговарам, не мора се чинити ни једно ни друго. Пре свега, суверена је власт проста и једна, и немогуће је поделити је, а да се не поништи. Друго, једна варош, као год и један народ, не може се законито потчинити другој вароши с тога, што се суштина политичког тела налази у сугласности између покорности и воље, и што су ове речи *поданик* и *суверен* у идентичним саодносима, а појам тога своди се на једну реч: *грађанин*.

Сем тога, одговарам још и то, да никад није добро уједињавати више вароши у једну државу, и да не треба себе обмањивати, да ће се избећи природне сметње, кад се хоће да изврши ово уједињење. Никако не треба на-турати злоупотребу великих држава онеме, који пристаје само на злоупотребу малих држава. Али, на који начин да се малим државама да довољно снаге, те да се могу одупрети великима, као што су се некада грчке вароши одупирале великом краљу, и као што су се у новије време Холандија и Швајцарска одупирале аустријском дому?

При свем том, и ако је немогуће да се држава сведе на праве границе, ипак остаје једно средство, а то је, да се у њој никако не трпи престоница, већ да влада наизменце обитава у свакој вароши и да у њима редом сазива земаљске сталележе.

Насељавајте подједнако територију, распростирите свуда иста права, унесите свуда обилност и живот, те ће на тај начин држава

постати у једно исто време и јача и у колико је могуће боље руковођена. Имајте на уму, да се зидине вароши подижу само из рушевина сеоских кућа. У свакој палати, која се подиже у престоници, ја видим како се руши цела земља.

XIV. — Наставак.

Чим је народ законито прикупљен у суверено тело, свака судска власт владина престаје, извршна је власт суспендована, а личност је последњег грађанина тако исто света и неприкосновена као и личност првог званичника; јер тамо где се налази представљени, нема више представника. Већина метежа што се дешаваху у римским комицијама долажаху отуда, што се није знало или што се занемаривало ово правило. Конзули беху тада само президенти народни, трибуни — прости оратори¹⁾, а сенат не беше ништа.

Ове међувремености, које су потицале из суспендовања, када је владалац припознавао или је морао да припознаје сувременог старијег, биле су за њега увек страховите; а ови народни скупови, који су били увек заштита политичком телу а узда за владу, били су за све време ужас старешинама; с тога они нису никада штедели ни труда, ни пребацивања,

1). Скоро у оном истом смислу који се придаје овој речи у енглеском парламенту. Сличност ових звања доводила је у сукоб конзуле и трибуне и онда, кад је свако правосуђе било суспендовано.

ни тешкоће, ни обећања, да би њима застрашили грађане. Када су грађани тврдице, крајни малодушници, када су оданији миру него слободи, немогуће је да се дуго одупиру страховитим напрезањима владе. Услед тога се отпорна сила непрестано увећава, те најзад суверена власт ишчезне, и већина држава пада и пропада с временом.

Али између суверене власти и својевољне владе заводи се по кад средња власт, о којој треба говорити.

XV. — О посланицима или представницима.

Чим јавна служба престане бити принципиални посао грађана, и чим они више заволе да служе својој кеси него ли својој личности, држава је већ близу своје пропасти. Ако се јави потреба да иду у борбу, они плаћају трупе и остају код куће; ако је потреба да иду у вѣће, они наменују посланике, и остају дома. И тако, помоћу лењости и новаца они добијају солдате да потчине отаџбину и представнике да је продаду.

Занесеност за трговином и занатима, грамжљивост за добитком, разнеженост и тежња за комодитетом — то је оно што претвара личне услуге у новац. Уступа се један део своје користи, да би се могла увећати по вољи. Дајите новац, па ћете у скоро имати окове. Реч *финансија* је ропска реч; она је непозната била у држави (cité). У држави, која је збиља сло-

бодна, грађани стварају све својим рукама, а ништа новцем. Не само да они не плаћају да би се ослободили својих дужности, већ, шта више, они плаћају да би их сами испуњавали. Далеко сам од комунских идеја, али је моје мишљење да су кулуци мање противни слободи него ли порези.

Што је држава боље конституисана, то су у духу грађана јавни послови претежнији од приватних. Шта више, ту има много мање приватних послова, јер пошто сума опште среће приноси много већу порцију од порције сваке индивидуе, то свакој индивидуи остаје да ту срећу мање тражи у приватним бригама. У држави, којом се добро руководи, сваки лети на скупове; а под рђавом владом нико није рад ни ногом тамо да крочи, а то е тога, што се нико не интересује оним што се тамо ради, што се предвиђа да ту неће владати општа воља, и што најзад домаће бриге апсорбују све. Добри закони дају могућности да се створе бољи, а рђави закони повлаче горе. Чим неко рекне о државним пословима: *шта ме се тиче?* — може се рачунати да је држава пропала.

Малаксала љубав према отаџбини, живахан лични интерес, огромност државе, освојења и злоупотреба владе, створили су посланике или народне предстаннике у народним скупштинама. То је оно што се у неким земљама усуђује називати *трећи сталеж*. Услед тога је приватни интерес прва два сталежа

стављен у први и други ред, а општи интерес налази се тек у трећем реду.

Суверенитет не може бити представљен из оног истог разлога из кога не може бити отуђен; суштина његова налази се у општој вољи, а воља се не може никако представити, јер, или је она општа или је туђа — средине нема. Дакле, народни посланици нити јесу нити могу бити представници; они су само његови комесари, и не могу ништа дефинитивно закључити. Ни један закон не може бити закон докле га народ лично не потврди. Енглески народ мисли да је слободан, али се јако вара; он је слободан само за време избора чланова за парламенат, а чим се чланови изберу, он је роб, он није ништа. Употреба његове слободе, којом се он користи у кратким моментима, заслужује доиста да је изгуби.

Мисао о представницима је савремена; она датира од феудалне владавине у којој је род људски понижен и име човечје осрамоћено. У старим републикама, па и у монархијама, народ није имао никада представника; та је реч била тада непозната. Врло је значајно то, што у Риму, где трибуни беху тако свете личности, није се ни помишљало да они могу узурпирати вршење народних послова, и што они, у толикој гдној множини, нису никада ни покушавали да свога шефа пропусте само једним плебисцитом. Међутим нека се оцени незгода која по кад кад долази од гомиле, као што се то десило за време Граха, када

један део грађана давао свој глас са крова. Где су право и слобода све и сва, ту незгоде нису ништа. Код овога мудрог народа све беше на својој правој мери. Он је допустио својим ликторима да раде оно, што трибуни нису смели чинити; он се није плашио да ће његови ликтори пожелети да га представљају.

Да би се међутим објаснило како су трибуни по кад кад представљали народ, довољно је да се појми како је влада представљала суверена. Пошто закон није ништа друго до израз опште воље, то је јасно, да у законодавној власти народ не може бити представљен; али он може и мора бити представљен у извршној власти, која није ништа друго до моћ примењена на закон. Кад се ствари добро проуче, онда ово пружа могућност да се види, како се врло мало народа налази који имају законе. Било како било, тек је сигурно то, да трибуни, не имајући никаквог удела у извршној власти, нису могли никако представљати римски народ по правима својих звања, већ једино по правима која узурпираху од сената.

Код Грка је народ сам радио све оно што је имао да ради. Он је увек био сакупљен на јавном месту. Он је увек становао у благом климату, није био никако грамжљив; у место њега радили су робови, а његов велики посао бејаше његова слобода. Пошто више нема ових преимућстава, то како да се сачувају иста права? Ваши суровији климати зах-

тевају више потреба¹⁾. За шест месеца преко године немогуће је користити се јавним местима. Ваши потмули језици не могу се чути у слободном простору. Ви више полажете на ваш добитак него ли на вашу слободу. и више се плашите немаштине него ли ропства.

Шта! зар се слобода одржава само помоћу ропства? Може бити. Крајности се додирују Све оно што није никако у природи има својих незгода, а грађанско друштво више него све остало. Има тако несретних положаја, у којима се своја слобода може сачувати једино на рачун туђе, и у којима грађанин не може бити потпуно слободан док роб не буде потпуно роб. Такав је положај био Шпарте. Што се тиче вас, модерни народи, ви немате робова, али сте ви робови; ви својом слободом исплаћујете њихову. У залуд ћете ви то хвалити као нешто боље, ја у томе налазим више подлости него ли човечности.

Не мислим тиме да треба имати робове, нити да је право ропско законито, пошто сам ја противно доказао. Ја сам само изнео разлоге са којих сувремени народи, који сматрају себе за слободне, имају представнике, и зашто их нису имали стари народи. Било како му драго, чим један народ да себи представнике, он није више слободан, он не постоји више.

1). Усвојити у хладним земљама луксуз и разнеженост оријенталаца, значи вољно примити на се њихове окове, значи потчинити се истима још неминовније од њих.

Када се све добро испита, ја не видим да би у будуће било могуће суверену да сачува међ нама вршење својих права, ако држава не би била сувише мала. Но зар неће она бити потчињена, ако је сувише мала? Неће. Доцније ћу¹⁾ показати како се може да уједини спољашња моћ великог народа са згодном политичком организацијом и добрим поретком мале државе.

XVI. — Установа владе није никако уговор.

Пошто се законодавна власт једном добро утврди, на реду је да се утврди и извршна власт; јер је ова последња, која се отправља засебним актима, одвојена од прве власти по самој природи, пошто не чини њену битност. Кад би било могуће да суверен, као такав, има извршну власт, онда би право и дело били тако сливени, да се не би више распознало шта је закон, а шта није, и политичко тело, тако изопачено, ускоро би подлегло насиљу противу кога беше установљено.

Пошто су по друштвеном уговору сви чланови равни међ собом, то оно, што сви треба да раде, могу сви прописивати другима, док међутим нико нема права да од другог захтева оно што сам не чини. Дакле, баш то право, које је врло нужно да би политичко

1.) То сам био намеран да учиним у продужењу овога дела, када сам, претресајући спољне односе, био дошао до конфедерације — до материје сасвим нове, у којој тек имају да се поставе принципи.

тело могло живети и кретати се, даје суверен владоцу установљавајући владу.

Више њих тврдили су, да је акт ове установе уговор између народа и старешина, које је он себи поставио, уговор по коме се углављују услови између две стране. По тим условима једна се страна обвезује да заповеда, а друга да се покорава. Сигуран сам да ће се признати, да је ово чудноват начин уговарања; али да видимо, може ли се то мишљење одржати.

Пре свега, највиша власт не може се више модификовати, по што се може отуђити; ограничити је, значи то исто што и уништити је. Апсурдно је и противуречно да суверен поставља над собом старијега. Обвезати се да се покорава неком господару, значи одрећи се потпуно своје слободе.

Шта више, јасно је и то, да би овај уговор народа са овим или оним лицем био приватан акт, откуда излази да исти уговор не би био закон нити акт суверенитета, и да би према томе био незаконит.

Види се још и то, да би уговарајуће стране биле међ собом под простим природним законима и без икаквих гаранција за њихове узајамне обавезе, а то је у свему противно грађанском стању. Пошто би онај, који има силе у рукама, био увек и господар вршења исте, то би значило дати име уговора акту човека који би рекао другом човеку: „Предајем ти

све моје добро, под условом да ми вратиш онолико колико ти се свиђа.“

У држави постоји само један уговор, уговор асоцијације, и он собом искључује сваки други. Не може се замислити никакав други јавни уговор који не би био нарушење првога.

XVII. — О институцији владе.

Дакле, како се има разумети акт којим је влада установљена? Пре свега морам напоменути да је тај акт сложен из друга два акта, а имено: из оснивања закона и из извршења закона.

Првим актом суверен доноси одлуку да буде тело владе основано у овој или оној форми, и јасно је да је такав акт закон.

Другим актом народ наименује шефове који ће представљати установљену владу. Дакле, пошто је ово наименовање засебан акт, то он није какав други закон, већ само последица првога, и вршење владавинске дужности.

Тешко се да појмити како је могуће имати акт о влади пре него што влада постоји, и како народ, који је само суверен или поданик, може постати владалац или управни званичник у извесним приликама.

Ипак овде излази на видик једно од оних чудноватих својстава политичког тела, којима оно измирује радње које су по изгледу противуречне; јер ово својство постаје наглим преобраћањем суверенитета у демократију, тако,

да грађани — без икакве осетније промене, и једино новим односом свију према свима — поставши званичници, прелазе са општих на посебна акта, и од закона на извршивање.

Ова измена односа није никако досетка спекулације која нема примера у пракци; она се дешава сваки дан у енглеском парламенту, где се доњи дом, у извесним приликама, претвара у велики одбор, да би се ствари боље претресле; и на тај начин од сувереног двора, што беше пре кратког времена, постаје проста комисија, и то тако, да она после тога сама себи даје извештај као доњи дом о оном што је спремила као велики одбор, и поново већа под једним именом оно што је под другим именом већ решила.

Таква је надмоћност повољна за демократску владу, да би се могла ставити у дејство простим актом опште воље. Кад се то изврши, онда ова провизорна влада остаје у власти — ако је такав облик усвојен или постављен у име суверена — остаје као влада прописана законом, и на тај начин све се налази у реду. Није могуће установити владу ни на какав други начин, а да се не занемаре напред изложени принципи.

XVIII. — Средства за спречавање владиних узурпација.

Из ових објашњења, као потврда главе XVI излази то, да акт, којим се образује влада,

није никако уговор, већ закон; да повереници извршне власти нису никако господари народа, већ његови званичници; да их народ може поставити и збацити кад му се свиди; да односно њих не постоји никакво питање о уговарању, већ о покоравану, и да ти повереници, примајући на себе послове које им држава прописује, не чине ништа друго, до врше своју грађанску дужност, немајући никаква права да дишпутују о условима.

Дакле кад се деси, да народ установи наследну владавину, било монархијску у једној породици, било аристократску у грађанском реду, он се тиме никако не везује; он даје привремени облик администрацији, док му се не свиди, да у томе погледу учини друкчије.

Доиста, ове су измене увек опасне, те се тога у постојећу владавину не треба дирати дотле, докле она не постане неподесна за опште добро; али је ова обазривост политички принцип, а не пропис права. Држава је мање обавезна да своју грађанску власт преда својим шефовима, но што је обавезна да војничку власт преда својим ђенералима.

И то је истина, да се у подобном случају не би могла обратити довољна пажња на све формалности које су потребне, да би се могао правилан и законит акт разликовати од бунтовничке вике, а воља целог народа од партијске ларме. Овде ваља нарочито имати у виду то да се као неповољан случај сматра само оно, што је у потпуној противности са

правом; ово је потребно чинити и с тога, што се владалац у том случају у велико користи да би одржао своју власт противу воље народне, а да се не може рећи да ју је узурповао. Јер, претварајући се да употребљава само своја права, он их може врло лако проширити, и, под изговором јавног мира, спречити скупове, који су одређени да васпоставе нов ред. На тај начин он се користи или ћутањем, трудећи се да се исто не прекине, или неправилностима, дајући прилике да се оне чине, како би се тиме могао користити мњењем оних који га добијају из страха, и како би могао казнити оне који се усуде говорити. Тако су децемвири, изабрани за годину дана, а за тим са продужењем још једне године, тежили да овековече своју власт, не дозвољавајући више комицијама да се скупљају. Услед овог повољног средства, све владе на свету, пошто се једном заодену јавном силом, узурпују било раније било доцније суверену власт.

Периодички скупови, о којима сам говорио напред, у стању су да предупреду или да отклоне ову несрећу, нарочито кад за њих није потребан формалан сазив; јер у овом случају владалац их не може спречити, а да се тиме јавно не прикаже као нарушилац закона и као непријатељ државе.

Отварање ових скупова, који имају за предмет само одржање друштвеног уговора, мора се увек обележити двома предлозима, који

се не могу никако изоставити, и о којима се мора по на особ гласати.

Први је предлог: *Да ли је суверен вољан да и даље одржи постојећи облик владавине.*

Други је предлог: *Да ли је народу по вољи да и даље остави управу у руке оних који су је до тада имали.*

Предпостављам овде оно што сматрам да сам доказао, а то је, да нема у држави ни једног основног закона који се не би могао опозвати, па ни сам друштвени уговор; јер ако се сви грађани скупе да раскину овај уговор по општем пристанку, то не може бити сумње да је он сасвим законито раскинут. Шта више, Гроцијус мисли, да се сваки грађанин може одрећи државе које је он члан, и да се може повратити у своју природну слободу и узети своја добра, излазећи из земље¹). Дакле, било би апсурдно да сви грађани сједињени не могу учинити оно што може сваки од њих посебице.

1.). Разуме се, држава се не напушта да би се избегла дужност и да се не послужи отаџбини онда кад смо јој сви од потребе. У том случају ово не би било одступање, већ бегство, а бегство би тада било криминално и кажњиво.

КЊИГА IV.

I — Општа се воља не може уништити.

Докле се више удружених људи сматрају као једно тело, дотле они имају само једну вољу, која се клони општем одржању и општој срећи. Тада су све силе државне снажне и просте, а принципи су државе јасни и осветљени; побрканих и противних интереса нема никако; опште добро истиче се свуда јасно, и довољан је само здрав разум, па да то добро свуда опази. Мир, јединство и једнакост непријатељи су политичким лукаштвима. Људи часни и прости нису у стању да варају из узрока њихове простоте. Њих не могу никако обмањивати искушња, ти префињени изговори, јер они нису ни толико наивни да би могли бити глупаци. Кад се код најсрећнијих народа на свету види како гомиле сељака доводе у ред државне послове под растом, то зар је могуће не презирати префињености осталих народа, који са толико вештине и мистерија стварају себе чувеним и презреним?

За државу, којом се тако управља, потребно је врло мало закона. Кад буде настала потреба да се обнародују нови закони, онда

се у њој та потреба јавља као општа. Онај, који први предложи такве законе, не исказује ништа друго до оно што су већ сви осетили. Тада нису потребна ни увијања ни красноречивост, да би се као закон протурило оно што се већ сваки решио да ради, чим је сигуран да ће и остали чинити оно што он чини.

Оио што обмањује мислиоце, те не могу никако да замисле, да се може слична политичка организација одржати у држави, јесте то, што они имају у виду само државе које су рђаво конституисане од свога постанка. Они се смеју кад представе себи све оне глупости у које може какав препредени варалица, какав вешт говорник, да убеди париски или лондонски народ. Они не знају да би бернеки народ прогласио Кромвела за будалу, и да би Женеовци ишибали Бофорта.

Али, кад социјална веза почиње лабавити а држава слабити, кад се приватни интереси почну опажати, и кад мала друштва стану утицата на велико друштво, тада се општи интерес изопачи и налази противнике. Тада више не влада једнодушност у гласовима, и општа воља није више воља свију; тада избијају на површину противности, дебате, и најбоље мишљење није никако у стању да продре без препирака.

На послетку, кад држава, близу своје пропасти, буде постојала само у илузорној и празној форми, кад веза своцијална буде раскинута у свима срцима, и кад се најгладнији

интерес буде прикривао под светим именом општег добра: тада општа воља занеми. тада сви, руковођени тајним разлозима, не исказују више своје мишљење као грађани, као да држава није никад ни постојала, и, под именом закона, лажно се протурају скроз неправедне одлуке, којима је једино циљ лични интерес.

Изрази ли из тога да је општа воља уништена или подмићена? Не; она је увек постојана, непроменљива и чиста, али је потчињена другим вољама, које господаре над њом. Сваки, одвајајући свој интерес од општег интереса, увиђа, да га не може потпуно одвојити; али његов део од општег зла изгледа му ништаван према искључном добру које он тежи да себи присвоји. Пошто ово приватно добро изузме, он тежи да се лично користи и општим добром исто онако као и други. Па и тада, кад своје право гласа прода за новац, он не угушује у себи општу вољу, он је само лукаво обилази. Грешка, коју чини, састоји се у томе, што он мења стање питања и што одговара ономе о чему се не пита. Услед тога, у место да својим гласањем каже: *корисно је за државу*, он вели: *корисно је за тог човека или за ту странку да овакво или онакво мишљење ипродре*. Према томе, закон о јавном поретку на скупштинама не састоји се толико у томе, да се на истима очува општа воља, колико да она буде упитана и да увек даје одговора.

Могло бих овде изнети доста мисли о

простом праву гласања при сваком акту суверенитета, о праву које не може ништа украјити грађанима, да по њему исказују своје мишљење, да предлажу, да дебатују, о чему влада има увек велике бриге да то остави само својим члановима; али би овај важан предмет захтевао нарочиту расправу, а мени је немогуће да све кажем у овој.

II. — Гласање.

Из претходне главе види се, како се по начину на који се расправљају општи послови, може дати доста сигуран знак о постојећем стању нарави и о здрављу политичког тела. Што већа сугласност влада на скуповима, т. ј. што је мњење ближе једнодушности, то и општа воља више влада; док међутим дугачке дебате, несугласице, ларма, наговештавају да се истичу лични интереси и да се држава клони паду.

Ово се не опажа тако, кад два или више реда улазе у састав државе као што беху патриције и плебејци у Риму, којих су свађе често узнемиривале комиције, па и у најбољим временима републике. Али је овај изузетак више привидан него ли стваран; јер тада, услед мане која је неодвојена од политичког тела, налазе се, тако рећи, две државе у једној. Оно што не важи за обе државе уједно, важи за сваку посебице. Доиста, баш и у најбурнијим временима, народни плебисцити, кад

се сенат није у њих мешао, пролазили су увек мирно, са великом већином гласова. Пошто су грађани имали само један интерес, то је и народ имао само једну вољу.

Једнодушност долази и са друге стране, а то бива онда, када грађани, павши у ропство, немају више ни слободе, ни воље. Том приликом бојазан и удварање претварају гласање у акламацију. Тада се више не већа, већ се обожава и проклиње. Тако згодан начин давања свога гласа био је за време царева. По кад кад ово гласање вршило се са смешном обазривошћу. Тацит помиње да су сенатори под Отоном, обасипајући Вителијуса гнушањем, дизали у исто време ужасну ларму, како овај не би могао знати шта је сваки од њих рекао, ако би случајно постао господар.

Из ових ранијих разматрања ничу максими по којима треба удесити начин срачунавања гласова и упоређивања мишљења према томе, како је теже или лакше познати општу вољу и државу више или мање склону паду.

Само је један закон који по својој природи захтева једнодушни пристанак, а то је друштвени уговор, јер је грађанско удруживање најдобровољнији акт. Пошто је сваки човек по рођењу слободан и господар од самога себе, то га не може нико па ма под каквим изговором било потчинити без његовог пристанка. Одлучити да се син роба роди као роб, значи одлучити да се не роди као човек.

Ако се, дакле, ван друштвеног уговора,

нађе у друштву опозиционара, њихова опозиција не поништава уговор, већ она само спречава да и они буду ту урачунати; они су странци међу грађанима. Кад је држава конституисана, пристанак се налази у обитавању; населити земљиште значи потчинити се суверенитету¹⁾.

Изузимајући овај првобитни уговор, глас већине вреди за све остале, јер је то последица самог уговора. Но питано је: како може човек бити слободан и приморан да се сагласи са вољама које нису његове? Како су опозиционари слободни и потчињени законима на које они нису пристали?

Одговарам да је питање хрђаво постављено. Грађанин пристаје на све законе, и на оне који су донесени противу његове воље, па чак и на оне који га казне кад се усуди да који од њих наруши. Постојана воља свију чланова државе јесте општа воља; том су вољом они грађани и слободни²⁾. Кад се предложи какав закон у народном скупу, од њих се не тражи баш то, да они тај предлог приме

1). Овде се разуме слободна држава, јер иначе породица, имање, немање уточишта, нужда, насиље, могу задржати кога становника у земљи и противу његове воље, и у том случају само његово пребивање не садржи у себи његов пристанак на уговор или на нарушење истога.

2). У Женеву, на затворима и оковима галијских робова може се читати ова реч: Libertas. Ова примена девизе красна је и на свом је месту. Заиста, злочинци свију држава јесу они који спречавају грађанима да буду слободни. У земљи, у којој би сви ови људи били на галијама, уживала би се најпотпунија слобода.

или одбаце, већ да кажу да ли је исти сугласан или не са општом вољом. Сваки, дајући свој глас, исказује своје мишљење о томе, и по рачуну гласова изводи се израз опште воље. Ако, дакле, одржи победу мишљење које је противно моме, онда је то доказ да сам се ја преварио и да није општа воља оно што сам ја мислио. Да је моје лично мишљење одржало победу, ја бих постигао друго а не оно што сам мислио, јер баш тада не бих био слободан.

Истина, овде се подразумева да су сва својства опште воље ипак у већини; кад иста не буду у већини, онда, ма шта да се предузме, слободе више нема.

Износећи напред како се општа воља замењује личним вољама у јавним већањима, ја сам довољно обележио практична средства зарад предупређења ове злоупотребе; о њима ћу говорити и ниже. Односно сразмерног броја гласова за објављивање ове воље, ја сам такође изнео принципе по којима се он може определити. Разлика од само једног гласа ремети једнакост, а један једини опозиционар ремети једнодушност; али између једнодушности и једнакости постоји више неједнаких подела, од којих се при свакој може утврдити овај број, према стању и потребама политичког тела.

За уређење ових односа могу послужити два општа правила: прво је, што су већања важнија и озбиљнија, то се оно мишљење, које

побеђује, мора више приближивати једнодушности; а друго је, у колико ствар, која се претреса, захтева више брзине, у толико се више мора сужавати прописана разлика у подели мишљења. У већањима, која треба окончати на један мах, вишак од једнога гласа мора бити довољан. Изгледа да је прво од ових правила згодније за законе, а друго за послове. Било како му драго, на комбинацији тих правила изводе се најбољи односи који се могу дати већини, да би се она изразила.

III. — О изборима.

Односно избора владоца и чиновника, који су избори, као што сам то рекао, сложене радње, постоје два пута да се исти изврше, а то су избор и коцка. И једно и друго употребљавало се у разним републикама, па и данас још види се врло сложена мешавина оба ова пута у избору венецијанског дужда.

„Гласање је коцком, вели Монтескије, демократске природе.“ Пристајем на то, али како? „Коцка, вели он даље, начин је бирања који никога не онеспокојава; она даје сваком грађанину прилично велику наду да послужи својој отаџбини.“ Разлози нису у томе.

Ако се обрати пажња на то, да је избор шефова рад владе а не суверенитета, видеће се зашто је пут коцке природнији демократији, где је администрација у толико боља у колико су акта ове малобројнија.

У свакој правој демократији служба није корист, већ тежак посао, који се не може наметнути праведно пре једном него ли другом. Закон може тај посао наметнути ономе на кога падне коцка, јер пошто је тада услов један исти за све, и пошто избор не зависи ни од какве људске воље, то не постоји никаква нарочита примена која ремети законску универзалност.

У аристократији, владалац бира владоца, влада се одржава сама собом, и ту је гласање на свом месту.

Пример о избору венецијанског дужда потврђује ову разлику, а далеко је од тога да је обара; овај мешовити облик приличи мешовитој владавини, јер је заблуда сматрати венецијанску владу као праву аристократију. Кад народ нема никаквог удела у влади, ту је само племство народ. Множина сиромашних барнабота не доспева никад до каквог звања и од свега племства има само празне титуле екселенције и права да учествује у великом савету. Пошто је овај велики савет тако исто многобројан као и наш општи савет у Женеви, то његови просвећени чланови немају више привилегија од наших простих чланова. Пошто се одбаци најглавнија разлика између обе републике, може се као извесно рећи, да нам буржоазија женевска представља управо венецијански патрицијат; да наши земљаци и становници представљају варошане и народ венецијански; и да наши сељаци представљају

становнике копна. Најзад, ма како да се гледа на ову републику, изузимајући њену величину, њена управа није више аристократска од наше. Сва је разлика у томе, што ми, немајући никаквог старешину на цео живот, немамо ни потребу коцке

Избори, коцком, имали би мало незгоде у правој демократији, где би, пошто су сви равни, како у наравима и талентима, тако и по принципима и у имању, избор постао скоро индиферентан. Но ја сам већ рекао да праве демократије нема.

Кад се избор и коцка нађу помешани, то први мора попуњавати места која захтевају особите таленте, као што су војничке службе; а други може поднети за људе за које је довољан здрав разум, правда, часност, као што су послови судске струке, а то е тога, што су ова својства општа свима грађанима у добро конституисаној држави.

Ни коцка ни гласање немају никако места у монархијској управи. Пошто је монарх по праву једини владалац и једини чиновник, то избор његових отправника послова припада само њему. Кад је абат Св. Петра предложио да се умноже саветодавци францускога краља, и да се чланови изберу тајним гласањем, он није опазио да је предлагао промену владавинског облика.

Имао бих још да говорим о начину давања и прикупљања гласова у народним скупштинама; али ће може бити историк римске

организације у овом погледу објаснити очигледно све принципе које бих ја могао поставити. Неће од штете бити за разумног читаоца да види мало у детаљу како су се расправљали јавни и приватни послови у савету од две стотине хиљада људи.

IV. — О римским комицијама.

Немамо никаквих сигурних споменика из првих римских времена. Шта више, у многоме изгледа да су већина ствари, о којима се говори из тога доба, басне¹⁾; и, у опште узев, најпоучљивија партија о старим народима, а то је историја њихових установа, највише нам оскудева.

Искуство нас сваким даном учи са којих се узрока рађају револуције царства; али, како се народи више не организују, то ми данас имамо само претпоставке за објашњавање како су се народи стварали.

Обичаји, који се налазе утврђени, сведоче бар да они воде једно порекло. Од традиција, оне, које подупиру највећи ауторитети и које најјачи разлози потврђују, морају се сматрати као најсигурније. То су правила којима сам се руководио испитујући како је најсходнији и најмоћнији народ на земљи отпратио своју највишу власт.

1) Име Рим, за које веле да долази од Ромула, грчко је, и значи сила; име Пума, такође је грчко, и значи закон. Како да се деси, те да ова два прва краља ове вароши носе у напред имена, која су у тесној вези са оним што су они чинили?

После основања Рима, република која се родила, т. ј. војска основаоца, састављена из Албињана, Сабињана и странаца, бејаше подељена у три класе, које су услед те поделе носиле име *tribus*. Сваки од ових трибуса беше подељен на десет курија, а свака курија на декурије, на челу којих беху постављене старешине, звани куријони и декуријони.

Сем тога, сваки трибус давао је по један кор од сто коњаника, који се звао центурија. Из овога се види, да ове поделе, које су биле мало нужне у бургу, беху у почетку само војничке. Али изгледа да је инстинкт за величином гонио варош Рим да себи да у напред организацију која би била повољна за светску престоницу.

Из ове прве поделе на скоро се појавила неприлика, јер трибус Албињана и трибус Сабињана остадоше вечито у једном истом стању, док трибус странаца, растући непрестано сталним придоласком ових, задоби у брзо надмоћност над оба остала трибуса. Лек, који је Сервије нашао противу ове опасне злоупотребе, састојао се у томе, што је изменио поделу, и што је поделу по расама, коју је укинуо, заменио поделом по одељцима вароши која је сваки трибус заузео. У место три трибуса, он начини четири, од којих сваки заузимаше по један од римских брежуљака и носаше његово име. И тако, лечећи неједнакост која је постојала, он ју је отклонио и за будућност, а да ова подела не би била само по-

дела места, већ и људи, он је забранио становницима једног кварта да прелазе у други, што је спречило да се расе мешају.

Исто тако он је удвојио и три старе центурије кавалерије, и додао им је дванаест других, али све под старим именима. То беше просто и мудро средство којим је он довршио разлику између кора кавалерије и кора народа, не давши тиме прилике да се овај последњи мршти.

Овим четирма трибусима варошким, Сервије придодде 14 других, названи сеоски трибуси, а то с тога, што они беху образовани од сеоских становника, који беху подељени у толико кантона. У даљем току створише се још толико нових, и народ римски нађе се подељен у тридесет и седам трибуса, који је број остао сталан до краја републике.

Из ове разлике међу трибусима варошким и сеоским појавила се последица коју је важно поменути с тога, што јој нема равна примера, и што Рим има њој да благодари за одржање својих нарави и за растење свога царства. Могло би се мислити, да су варошки трибуси у скоро присвојили власти и почасти и да су у скоро понизили сеоске трибусе; међутим беше сасвим противно. Познат је укус првих Римљана у погледу пољског живота. Овај укус долазио им је од мудре установе која је спајала слободу пољских радова са војничким пословима, и која је, тако рећи,

прогнала у варош вештине, занате, сплетке, богаство и ропство.

На тај начин, пошто је све оно, што је Рим имао, славно живило у пољима, навикло се да се ту тражи потпора за републику. Ово стање, као стање најдостојнијих патриција, беше почастовано од свакога. Прост и раден живот сељака беше претпостављен животу буржоазије Рима, и у вароши постајао је бедни пролетер онај, који је, као раденик у селу, постајао уважени грађанин. Није без разлога, говораше Варон, што су наши великодушни претци подигли у селу расадник оних снажних и храбрих људи, који их брањаху у време рата и храњаху у време мира. Плиније вели позитивно, да пољски трибуси беху уважени услед људи који су их састављали, док међу тим срамно су се гонили у варошке трибусе они неваљалци које је требало понизити. Сабинјанин Апије Клаудије, дошавши да се настани у Риму, беше преобасут почастима и уписан у сеоски трибус, који доцније узео његово породично име. Најзад, ослобођени становници сви од реда улажаху у варошке трибусе, а никако у сеоске, и за све време републике није било ни једног примера да је ико од ових ослобођених доспео до каквог звања и ако је постајао грађанин.

Овај принцип бејаше ваљан, али је тако далеко отерао, да се је изменио и постао злоупотреба у организацији.

Пре свега, цензори, пошто су дуже вре-

мена присвајали право својевољног премештања грађана из једног трибуса у други, дозвољаваху већини да се упише у онај трибус који му се допадао, а то беше дозвола која свакојакo не беше повољна ни за што и која одузимаше велику моћ цензури. Шта више, пошто су се великаши и моћници записивали сви у пољске трибусе, а ослобођени, који су постали грађани, остајали са простим народом у варошком трибусу, то трибуси, у опште узев, не имађаху више ни места ни земљишта, већ се сви нађоше тако измешани, да се чланови појединих трибуса не могаху друкче разликовати до регистрима. На тај начин значај речи *трибуса* пређе од стварнога на лично, или боље рећи постаде скоро шимера.

Најзад дође до тога, да варошки трибуси, као моћнији, постајаху често моћнији и у комицијама, и продаваху државу онима, који су се удостојили да купују гласове од олоша који је те трибусе састављао.

Што се тиче курија, будући је установилац завео десет за сваки трибус, то је цео римски народ, затворен тада у варошке зидове, био састављен из тридесет курија, од којих је сваки имао своје храмове, своје богове, своје чиновнике, своје свештенике и своје празнике зване *Команталије*, сличне *Пананолијама* које доцније стекоше сеоски трибуси.

Пошто се овај број од тридесет није могао подједнако да распореди на она четири трибуса, то при новој подели Сервије никако

не хтеде дирати у њих, те тако курије, независне од трибуса, постадоше нова подела становника вароши Рима. Али не беше никако питање о куријама, ни у сеоским трибусима, ни у народу који их је састављао; јер пошто су трибуси постали установа чисто грађанска, и пошто се друга организација беше увела за прикупљање трупа, то су војничке поделе Ромулове постале излишне. И тако, ма да сваки грађанин беше записан у извесан трибус, много је недостојало да сваки буде записан и у курији.

Сервије изврши и трећу поделу, која нема никакве везе са двема претходнима, а која је својим последицама постала најважнија од свију. Он је поделио цео римски народ у шест класа, које није разликовао ни по месту ни по људима, већ по имању, тако, да прве класе беху попуњене богаташима, последње сиромасима, а средње онима који беху осредњег стања. Ови 6 класа беху подељене на сто двадесет и три друга тела, названа центуријама, а беху тако распоређена, да прва класа сама имађаше више од половину центурија, а последња само једну. На тај начин класа, најмалобројнија људством, беше најмногobројнија центуријама, а цела последња класа сматрала се као подподела, ма да је она сама имала више од половине становника вароши Рима.

Да би народ мање прозрео последице овог последњег облика, Сервије појми да му да војнички изглед. Он је уметнуо у последњу класу две центурије израђивача оружја, а у четврту

две центурије израђивача ратног прибора. У свакој класи, сем последње, он је разликовао младе и старе, т. ј. оне који беху обвезани носити оружје, и оне које је закон од тога ослобођавао. Ова разлика, више него разлика добара, изазвала је потребу да се често предузима попис или пребројавање. На послетку, он је хтео да се скупштина држи на Марсовом пољу, и да ту дођу са својим оружјем сви они који бејаху за службу.

Разлог са кога он није увео био у последњу класу ову исту поделу на младе и старе био је тај, што се није никако могло маси, из које је она била састављена, дати та почаст да носи оружје за отаџбину. Требало је имати огњишта, па да се добије право да се што заштићава, и од оних небројених гомила пуких сиромаша којима данас изобилују војске краљева, нема, може бити, ни једне, коју кохорта римска не би гонила са презрењем онда, када војници беху заштитници слободе.

Па ипак се у последњој класи разликоваху *пролетери* од оних које називаху *капи тецензи*. Први, који не беху доведени баш ни до чега, давали су бар грађане држави, а по кад кад и војнике у прекој нужди. Они, који не имађаху ништа, и који су се могли пребројавати само по главама, не беху сматрани ни у што, и Марије је био први који се беше смиловао да их узима у војску.

Не одлучујући да ли је ово треће пре-

бројавање било добро или рђаво по себи, држим да могу потврдити, да су римски народ могле учинити практичним само просте нарави првих Римљана, њихово некористољубље, њихов укус за земљорадњу, њихова одвратност према трговини и тежњи за добитком. Где је модерни владалац код кога би ненасишта грамжљивост, неспокојан дух, интрига, непрестана премештања, вечити обрт имања могли учинити да двадесет година траје слична установа а да се не потреса цела држава? Ваља напоменути и то, да нарави и цензура, које беху јаче од ове установе, исправљаху пороке у Риму, и да се овај или онај богаташ прогањао у класу сиромаша ако би сувише нагомилао богатство.

Из свега овога лако се може разумети зашто се скоро увек помиње пет класа, и ако је у ствари било шест. Шеста класа није давала ни војнике ни гласаче на Марсовом пољу¹⁾, и како се готово ни за што нису употребљавали у републици, то ретко беху и и урачунавати у што.

Такве беху разне поделе римскога народа. Да видимо сада дејство које су оне производиле на скуповима. Ови скупови, законито сазивани, називаху се *комиције*. Они су се обично држали на пијаци римској или на Мар-

¹⁾ Велим на Марсовом Пољу с тога, што се ту скупљаху комиције по центуријама, у два друга облика: народ се скупљаше на Форуму и тада капитецензи имађаху толико утицаја и ауторитета колико и први грађани.

совом пољу, и разликовали су се на комиције за курије, комиције за центурије и комиције за трибусе, сходно трима формама по којима свака од њих беше уређена. Комиције по куријама беху установа Ромулова, оне по центуријама — Сервијева, а оне по трибусима, беху установа народних трибуна. Никакав закон није добијао санкцију, никакав чиновник није био изабран друкче до у комацијама; а како није било ни једног грађанина који није био уписан у којој курији, центурији или трибусу, то ни један од њих не беше искључен из права гласања, и народ римски беше прави суверен од права и дела.

Да би комиције биле законито сазиване, и да би оно што оне реше имало силу закона, потребна су била три услова: прво, да тело или представник који их сазива има за то потребан ауторитет; друго, да се скуп сазове у један од законом одређених дана; и треће, да прорицања буду повољна.

Разлог првог прописа није потребно објашњавати. Други је пропис ствар поретка јавне безбедности. Тако, не беше дозвољено да се комиције држе у данима светковине и пазарним када сељаци, долазећи у Рим својим пословима, не имађаху времена да проведу дан на јавном месту. Трећим прописом сенат је зауздавао дрзак и бунтован народ, и умераво је повољно жестину бунтовних трибуна, али су ови налазили не једно средство да се ових незгода ослободе.

Закони о избору старешина нису били једини предмети који беху потчињени одлуци комиција. Пошто је народ римски узурпирао најважније функције владавине, може се рећи да је судбина Европе била одређена у његовим скуповима. Ова разноврсност предмета давала је места разним формама које су ови скупови узимали, сходно материјама по којима се имало да се изрази.

Да би се ове разне форме оцениле, довољно је да се упореде. Ромуло, установљавајући курије, желео је да сенат уздржава народом, а народ сенатом, доминирајући равно над свима. Он је, дакле, овом формом дао народу сву бројну важност, како би држао у равнотежи моћ и богатство које је дао патрицијама. Али по духу монархиском, он је ипак оставио више надмоћности патрицијама упливом њихових клијената на већину гласова. Ова дивна установа патрона и клијената беше урнек политике и човечности, без које патрицијат, тако противан духу републике, не би могао опетати. Само је Рим имао части да да свету овај красни пример, из кога никад није изашла злоупотреба и коме се при свем том није никада следовало.

Пошто је ова иста форма курија постојала под краљевима до Сервија, и пошто владавина последњег Тарквинија не беше никако сматрана за закониту, то је био узрок те су се у опште краљевски закони разликовали под именом *leges curiatae*.

Како су под републиком курије увек биле ограничене на четири варошка трибуса, и како су у себи садржавале само популацију Рима, то оне нису могле да конвенирају ни сенату, који беше на челу патриција, ни трибунима, који, ма да беху плебеји, беху на челу имућнијих грађана. Оне, дакле, дођоше у неповерење, и њихова пониженост беше таква, да њихови тридесет ликтора сакупљени рађаху оно што требаше да чине комиције по куријама.

Подела по центуријама беше тако повољна аристократији, да се одмах не види како сенат није преовлађивао увек у комицијама које ношаху ово име и у којима беху избрани консули, цензори и други куријски чиновници. Доиста, од 193 центурије које образовашу шест класа од целог римског народа, рачунајући у првој класи 98 и бројећи гласове само по центуријама — сама ова прва класа имала је превагу у броју гласова над свима осталима. Кад су све ове центурије биле сагласне, прикупљање гласова није се ни продужавало; оно што је решио мањи број пролазило је као решење већине, и може се рећи, да су се у комицијама по центуријама послови уређивали више по већини талира, него ли по већини гласова.

Али овај претерани ауторитет умераво се двама средствима. Прво, трибуни, већином, и увек велики број плебејаца из класе бога-

тих, одржавали су у равнотежи кредит патриција у овој првој класи.

Друго средство састојало се у овоме: у место да центурије отпочну гласање по реду, при чему би увек отпочела прва, извлечена је једна од њих коцком, и та¹⁾ је само приступала избору, после које су све центурије, позиване другог дана, по свом реду, понављале исти избор, и обично га потврђавале. На тај начин одузимао се ауторитет угледа по реду, а давао се коцки по начелу демократије.

Овај обичај имао је и ту добру страну, што сеоски грађани имађаху времена, да се између два избора обавесте о заслугама кандидата провизорно наименованог, како би свој глас дали са познавањем ствари. Али, под изговором брзине успело се, да се укине овај обичај, и оба избора вршила су се истог дана.

Комиције по трибусима беху управо савет римског народа. Њих су сазивали само трибуни; на њима су се трибуни бирали и опробали њихов плебисцитет. Не само да сенат не имађаше ту никаквог ранга већ није имао ни права да на њима учествује; и сенатори, приморани да се покоравају законима, по којима нису могли гласати, беху у овоме погледу мање слободни од последњих грађана. Ова неправда беше сасвим рђаво примљена, и једина била је довољна да поништи решења

1.) Ова центурија извлечена коцком називаше се *praegativa*, с тога, што ова беше прва од које се тражило гласање, а отуда и долази реч *преогатива*.

једног тела, у које не беху примљени сви његови чланови. Кад су све патриције учествовале у овим комицијама по праву које су имали као грађани, поставши тада прости појединци, они су имали мало утицаја на облик гласања који се вршио по главама, и при коме је најмањи пролетер могао толико колико и први сенатор.

Дакле, сем поретка, који је исходило из ових разних подела ради прикупљања гласова једног тако великог народа, види се још и то, да ове поделе не беху скројене по ма каквим било формама, већ да свака беше последица гледишта, која су је претпостављала другој.

Не улазећи детаљније у то, из претходних објашњења излази, да комиције по трибусима беху повољније за популарну владу, а комиције по центуријама за аристократију. Што се тиче комиција по центуријама, у којима сама популација Рима чинише већину, оне, пошто беху повољне само да учине сношљивом тиранију и хрђаве намере, морадоше стећи рђав глас, јер и сами бунтовници уздржавају се од средства које сувише открива њихове намере. Не сумњиво је да се целокупно достојанство римског народа налазило у комицијама по центуријама, које једино беху потпуне; јер у комицијама по куријама оскудеваху сеоски трибуси, а у комицијама по трибусима — сенат и патриције.

Што се тиче начина прикупљања гласова, он је био код првих Римљана тако исто

прост као што беху и њихове нарави, и ако не тако прост као у Шпарти. Сваки је давао свој глас јасно, а бележник их је бележио редом; већина гласова у сваком трибусу одређивала је гласање народа, а тако исто и већина курија и центурија. Овај обичај бејаше ваљан дотле, докле часност владаше међ грађанима, и докле се свако стиђаше да јавно даје свој глас за неоправдано мишљење, или за недостојну ствар; али, кад се народ разврати, и кад се почеше куповати гласови, он пристаде да даје глас тајно, како би сачувао купце од сумње, а варалицама пружио средстава да не буду издајници.

Знам да Цицерон напада на ову промену, и да њој често приписује пропаст републике. Али, ма да поимам вредност коју овде мора имати Цицеронов ауторитет, ипак се не могу сложити са његовим мишљењем. На против, моје је мишљење, да је пропаст државе ускоро рена с тога, што није учињено довољно сличних измена. Као што режим здравих људи није повољан за болеснике, тако исто не треба тежити да се развратним народом управља оним истим законима којима се управља добрим. Ништа боље не потврђује овај принцип него трајање венецијанске републике, које слика постоји још и сад, једино с тога, што су њени закони повољни само за рђаве људе.

Дакле, раздавале су се грађанима таблице помоћу којих је могао свако гласати, а да се не зна какво је његово мишљење било. Тако

исто установише се нове формалности за прибирање таблица, бројање гласова, упоређивање бројева и т. д., што није могло отклонити да верност званичника, који су ове послове¹⁾ вршили, не дође под сумњу. Да би се спречила сплетка и трговина с гласовима, издадоше се наредбе, од којих се већина показала као некорисна.

У последње време морало се прибегавати често ванредним мерама, да би се подмирила непотпуност закона. Час су се измишљала чуда; али ово средство, које се је могло да наметне народу, није се могло наметнути онима, који су њиме управљали. Час се на пречац сазиваше скуп, пре него што би кандидати имали времена да врше своје интриге; час се читава седница проводила у говору, када се опајало да је задобијени народ готов да се на рђаво реши. Али је ипак амбиција све побеђивала, и што је у средини ових многих злоупотреба невероватно, јесте то, што овај огромни народ, из љубави према својим старим уредбама, није пропуштао да бира чиновнике, да доноси законе, да врши послове приватне и јавне, и то готово са онолико исто лакоће са колико би могао радити и сам сенат.

V. — О трибунству

Кад се не може да постави тачна сразмера међ чиниоцима који чине државу, или,

1.) Custodes, diribitores, rogatores suffragiorum,

кад неотклоњиви узроци непрестано мењају у њима односе, онда се установљава нарочито звање, које никако не улази у састав са осталим звањима, које доводи сваки члан у свој прави однос, и које чини спону или трећи члан, било између владоца и народа, било између владоца и суверена, било између обе стране у један мах, ако је то потребно.

Ово тело, које ја називам *трибунат*. чувар је закона и законодавне власти. Оно по кад кад заштићава суверена од владе, као што то рађаху у Риму народни трибуни; по кад кад потпомаже владу противу народа, као што то сад чини у Венецији савет десеторице; а по кад кад одржава равнотежу између једне и друге стране, као што то чињаху ефори у Шпарту.

Трибунат није никако чињеница која саставља државу (*cité*), и не треба да има икаквог удела законодавне власти, нити извршне; али баш у томе и састоји се његова највећа власт; јер, немогући ништа чинити, он може све спречити; он је светији и уваженији као заштитник закона, него ли као владалац који их врши, и као суверен који их издаје. То се врло јасно видело у Риму, када они горди патрицији, који увек презираху цео народ, беху приморани да се сагибају пред простим народним званичником, који не беше имао ни прорицања, ни судске власти.

Трибунат је, кад се мудро умери, најјача потпора добре конституције; али, ако ма и

најмање има више силе, он обара све; што се тиче његове слабости, она није у његовој природи, и само ако постане што, он није никад мање него што треба да је.

Он прелази у тиранију кад узурпира извршну власт, којој треба да је само умерилац, и кад неће да рукује законима којима је он заштитник. Огромна власт ефора, која беше без опасности све дотле, докле је Шпарта чувала своје нарави, убрзала је отпочету корупцију. Крв Агиса, кога су заклали ови тирани, осветио је његов наследник. Злочин и казна ефора подједнако су убрзали пропаст републике, и после Клеомена од Шпарте не беше више ништа. Рим је корачао пропасти истим трагом, а извршна власт трибуна, узурпирана поступно, послужила је најзад, помоћу закона који су створени за слободу, као заштита владаоцима, који су слободу уништили. Што се тиче савета десеторице у Венецији, то је крвави суд, који је подједнако страшан и за патриције и за народ, и који, далеко од тога да високо заштићава законе, није служио ничему другоме пошто су се ови изиграли, до да покрије тамом ударе који се нису смели приметити.

Трибунат је ослабио, као влада, умножењем својих чланова. Кад трибуни римског народа, којих беше у први мах два, а доцније пет, хтедоше да удвоструче овај број, сенат то дозволи, по све сигуран, да ће помоћу једних удржати друге, што се доиста и догодило.

Најбоље средство да се предупредe узурпације једног тако страховитог тела, средство које ни једној влади до сад није пало на ум, било би, да се то тело не ствара перманентним, већ да се удесе међувремена за која би оно било обустављено. Ова међувремена, која не треба да буду сувише велика, из разлога да се не би злоупотребама дало времена да се укорене, могу бити утврђена законом тако, како би било лако, да се по потреби скрате ванредним комисијама.

Мени се чини, да је ово средство без неводе, јер трибунат, као што сам рекао, не улазећи у састав конституције, може бити одузет, а да од тога конституција ништа не претрпи; а изгледа ми и да је успешно, јер новопостављено звање не долази никако од власти коју је његов претходник имао већ од власти коју му је закон дао.

VI. — О диктатури.

Чврстоћа закона, која им не да да се повијају према приликама, може да их у извесним приликама учини убитачним, и да проузрокује по средством њих пропаст државе, кад је ова у кризи. Поредак и спорост облика захтевају времену простор које прилике по кад кад не дају. Може се десити хиљаду случајева које законодавац није никако предвидео, и врло је нужно имати у виду како се не може све предвидети.

Не треба, дакле, тежити, да се политичке установе утврде тако, да се не буде у стању спречити последице које отуда долазе. И сама је Шпартa допуштала својим законима да спавају.

Али само највеће опасности могу се мерити са опасношћу која долази од мењања јавног поретка, и не треба никада обустављати освећену моћ закона, до једино онда, када је реч о спасу отаџбине. У овим ретким и очитим случајевима, постарају се за јавну сигурност нарочитим актом, који бreme тога посла поверава најдостојнијему. Ова порука може се учинити на два начина, према врсти опасности.

Ако је, да би се зло излечило, доста да се увећа активност владе, онда се ова концентрише у руке једног или два своја члана; на тај начин, овом приликом не мења се ауторитет закона, већ само форма њихове администрације. Ако је опасност таква, да би припремање закона била сметња да се од те опасности сачува, онда се наименује највиши старешина, који ућутка све законе, и суспендује за извесно време ауторитет суверена. У таквом случају општа воља није под сумњом, а очевидно је да је прва народна тежња да држава не пропадне. На тај начин, суспендовање законодавне власти не поништава ову никако; јер звање, које је ућуткује, не може учинити да она говори; оно господари над њом,

а не може је представљати; оно може чинити све, сем стварања закона.

Првим средством послужио се римски сенат, кад је, освећеном формулом, наложио консулима да се побрину за спас републике; друго средство употребљено је када је једног од двојице консула наименовао за диктатора¹⁾, обичај кога је први пример дао Алба у Риму.

У првим данима републике, врло се често прибегавало диктатури, јер држава не беше имала још доста чврст положај, да би се могла одржати силом своје конституције. Пошто су тада нарави чиниле доста сувишним обазривости, које су биле врло нужне у другим временима, то није била бојазан ни да ће диктатор злоупотребити свој ауторитет, ни да ће тежити да га одржи после рока. На против, изгледало је, као да је таква власт била теретна за онога који беше њоме снабдевен, јер се овај труђаше толико да се ње ослободи, као да је био тежак и сувише опасан посао бити на место закона.

И тако, мене гони да нападам на несмотрену употребу овог узвишеног звања у првим временима, не опасноост од злоупотреба, већ опасност од понижености. Јер докле то звање претрпавашу изборима, посвећењима, стварима чисто формалним, дотле се је било бојати, да оно не постане мање страшно у нужди, и да се не навикне да се сматра као

1) Ово наименовање извршило се ноћу и тајно, као да се стидело да се човек стави више закона.

празна титула, као титула која се употребљава само у празним церемонијама.

При крају републике, Римљани, поставши смотренији, чували су се диктатуре са толико исто мало разлога са колико су се пређе њоме разметали. Било је лако видети, да је њихова бојазан била неоснована; да је немоћ престонице стварала тада њену сигурност противу чиновника које она имађаше у својој средини, да један диктатор могаше, у извесном случају, заштитити слободу републике, а да никако не пожели власт у њој, и да окови римски не беху никако сковани у самоме Риму, већ у њеним легионима; јер мало отпора који даде Марије Сули и Помпеј Цезару, показује довољно оно, што се је могло очекивати од ауторитета изнутра противу силе с поља.

Ова заблуда гонила их је те су чинили велике грешке. Таква једна погрешка беше, што у афери Каталининовој не беху наименовали диктатора; јер пошто је било питање само о унутрашњости вароши, или, највише, о неколико провинција италијанских, диктатор би, са неограниченом влашћу коју му закони даваху, могао лако уништити заверу, која беше угушена само стицајем срећних прилика, на шта не треба никада мудрост људска да рачуна.

У место тога, сенат се беше задовољио да ову власт пренесе на консуле, услед чега

је Цицерон, да би моћније радио, био приморан да сву ову власт трпи у главној тачки, и услед чега је доцније, ма да су први заноси радости одобравали његово држање праведно од њега тражено рачуна за крв грађана што се проли мимо закон а то је прекор, који се не би могао учинити диктатору. Али красноречитост консула замаза све; и он сам, ма да беше Римљанин, љубећи више своју славу него ли отаџбину, није тражио толико најзаконитије и најсигурније средство да спасе државу, колико средство да има за се сву почаст овога дела.¹⁾ И с тога је праведно био почастиован као ослободилац Рима, и праведно кажњен као нарушилац закона. Ма колико да је сјајно његово позивање било, ипак је то била милост.

У осталом, ма на који начин да се ова порука да, нужно је да јој се трајање сведе на врло кратак рок, који не може никад бити продужен; јер у кризама, које ту радњу изазивају, држава је за кратко време или уништена или спасена, и, пошто мине неопходна потреба, диктатура или постаје тиранија, или је без вредности. У Риму, где диктатори беху само за 6 месеца, већина се одрицала и пре тога рока. Да је овај рок био дужи, може бити да би они желели да га продуже, као што то учинише децемвири с роком од једне го-

1.) Он се могао бранити, предлажући диктатора, тиме, што он није могао наименовати самога себе и што није могао бити сигуран да ће га другар наименовати.

дине. Диктатор је имао само времена да одговори потреби ради које је изабран; он није имао времена да мисли о другим плановима.

VII. — О цензури.

Као год што се општа воља објављује законом, тако се исто и јавно мњење објављује цензуром; мњење је нека врста закона кога је извршилац цензор, и који он примењује само у извесним приликама, по примеру владоца.

Цензорски суд није неограничени господар народног мњења, већ је само његов објавилац, и чим се од тога удали, његова су решења ништавна и без дејства.

Нема смисла разликовати нарави једнога народа од предмета које он уважава; јер се све то држи једног истог принципа, и неминовно се подудара. Код свију народа на свету, избор њихових задовољстава не решава никако природа, већ мњење. Исправите мњења људска, па ће се њихове нарави очистити саме по себи. Свакад се воли оно што је лепо, или што се као такво цени, али се у мњењу човек вара; дакле, потребно је да се то мњење подеси како ваља. Ко суди о наравима, тај суди о части, а ко суди о части, тај узима свој закон о мњењу.

Мњења једног народа потичу из његове конституције; и ако закон не прописује нарави, ипак законодавство чини да се оне ра-

ђају; кад законодавство ослаби, нарави се изопачавају; али тада мњење цензора не ће учинити оно што сила закона није учинила.

Из овога излази, да цензура може бити корисна ради одржавања нарави, а никако да се исте васпоставе. Постављајте цензоре у времену када закони имају моћи; чим су закони пропали, све је жалосно; ништа закони то нема више силе, кад је закони престану имати.

Цензура недајући мњењима да се изопачавају, одржава нарави, одржавањем њихове часности мудрим применама, а по кад кад и утврђује их, кад још нису сигурне. Употреба *секундата* у дуелима, која је дотерала до страсти у француској краљевини, беше уништена овим јединим речима краљева указа: *Што се тиче оних који имају подлости да наменују секундите*. Ова одлука, којој је претходила јавна окончала је дуел једним махом. Али, кад би ови укази хтели да кажу, да је тако исто подлост и тући се на дуелу, што је савим истинито, али противно општем мишљењу, јавност би се смејала одлуци, о чему је она већ изрекла свој суд.

Ја сам на једном месту ¹⁾ рекао, да пошто јавно мњење није никако потчињено изнуди, то није био потребан никакав знак у суду, који је установљен да би га представљао. Не може се човек довољно да надиви, са ка-

1.) Напоменућу само у овој глави оно, што сам на широко расправљао у Имену Г. Даламберту.

квом је вештином овај ресор, некада изгубљен код модерних народа, био стављен у рад код Римљана, а још боље код Лакедемоњана.

Када је човек рђавих нарави изнео био ваљано мишљење у савету Шпарте, ефори су, не водећи рачуна о томе, тражили врлог човека да предложи то исто мишљење. Каква почаст за једног, а каква љага за другог, и а ако се нико није ни кудио ни хвалио! Када неке пијанице са острва Самоса оскврнише суд ефора, сутра дан јавним указом беше дозвољено становницима Самоса да буду неваљалци. Права казна била би мање строга од овог некажњавања. Кад се Шпарта изражала о томе: ко је частан а ко не. Грчка није апеловала на своје одлуке.

VIII. — О грађанској религији.

У почетку људи не имаћаху других краљева до богове, нити друге владе до теократске. Они су мислили као Калигула, и они су тада правилно мислили. Нужна је била велика измена осећања и идеја, те да би се могао човек приволети да узме за господара себи равнога, и до поласка самом себи како му то чини добро.

Само из тога што се Бог стављао на чело сваког политичког друштва, изашло је толико богова колико и народа. Два народа, један другом страни, и готово у вечитом непријатељству, нису могли дуго припознавати

једног истог господара. Две војске, ступајући у борбу, морадоше се покорити једном истом господару. И тако, из поделе народа, пониче политеизам, а отуда опет теолошка и грађанска нетолерантност, која је по природи иста, као што ће се рећи ниже.

Уображеност Грка да пронађу своје богове код варварских народа, дошла је од оне исте уображености, по којој су они себе сматрали као природне суверене ових народа. Али, у данашњем времену, смешна је она ученост која хоће да изједначи богове разних народа. Као да Молох, Сатурно и Хронос могаху бити један исти бог; као да Вал код Феничана, Зевс код Грка и Јупитер код Латина могаху бити једно исто; као да је могло остати нешто опште код шимерских бића која носе разна имена.

Ако би ко питао, како то да у паганизму, где свака држава имађаше свој култ и своје богове, није било никако религијских ратова, — одговорио бих, да је то било баш с тога, што свака држава, имајући свој сопствени култ и своју владу, не раздвајаше никако богове од својих закона. И политички рат био је такође теолошки; департмани богова беху; тако рећи, утврђени границама народа. Бог једнога народа не имађаше никаква права над другим народима. Богови многобожачки не беху никако завидљиви богови; они су делили међ собом царство земаљско. Па и Мој-

сије и народ еврејски поводили су се по кад што за овом идејом, говорећи о богу израиљском. Заиста, они ни у шта не сматрају богове Хананаца, тог изгнаног народа, који је осуђен на уништење, и кога су место требали они да заузму. Али чујте како они говораху о божанствима суседних народа, која им је било забрањено нападати: „Зар оно што припада Хаму, вашем богу, говораше Јефтај Амонићанима, зар не припада и вама законито? Под тим истим условом ми притежавамо и земље које је наш бог победилац задобио ¹⁾“. Тиме је, мислим, сасвим призната једнакост између права Хама и права бога израиљског.

Али кад Евреји, потчињени краљевима вавилонским, а по том краљевима сиријским, упорно хтедоше да не признају никојег другог бога до свога, ово одрицање, сматрано као побуна противу победиоца, навукло им је гоњења, која се читају у њиховој историји, и о којима нема никаква друга примера пре хришћанства. ²⁾

1) „Nonne ea quae possidet Chamos deus ut tibi iure debentur? Такав је текст у латинском преводу Св. Писма. Р. de Garrièges превео је: „Зар не верујете да имате права притежавати оно што припада Хаму, вашем богу?“ Ја не знам силу еврејског текста, али ја видим да је у латинском преводу Јефтај признао позитивно право бога Хама, и да је преводилац француски ослибио ово признање једним „по ва ш ем“ чега нема у латинском преводу.

2) Сасвим је јасно да рат Фокађана, назват свет и рат, није био никако религијски рат; његов је предмет био да казни оскврњене, а не да потчини невернике.

Пошто је, дакле, свака религија искључно скопчана са законима државе која је ту религију прописала, то не беше другог начина да се народ преобрати, до да се потчини, нити других мисионара, до завојевача: а како је обавеза да се вера промени поссојала за побеђење, то је ваљало прво победити, па после о преобраћању говорити. Не само да се људи нису борили за богове, већ, по Омиру, богови су се борили за људе; сваки је желео да победа буде на страни његовог бога, а ову је исплаћивао новим олтарима. Римљани, пре него што су заузели извесно место по зиваху своје богове да га напусте, и када су остављали Терентинцима њихове разјарене богове, чинили су то с тога, што су они тада ове богове сматрали као потчињене њиховима и обавезне да им чине почасти. Они остављаху побеђенима њихове богове, као што су им остављали и њихове законе. Венац Јупитеру Капитолском често је бивао једини данак који су им они наметали.

Најзад пошто су се Римљани проширили са својим царством, својом вером и својим боговима, и пошто су често и сами уважали богове побеђених, дозвољавајући другима право грађанско, — народи овогностраног царства опазише неприметно да имају множину богова и вера, без мало свуда исте, и ето тим путем паганизам на послетку беше признат само као једна и иста религија.

У таквим приликама дође Исус да по

стави на земљи царство небесно ; дође онај, који, одвајајући систем теолошки од система политичког, учини, да држава престане бити једна, и проузрокова унутрашње поделе, које нису никад престајале потресати хришћанске народе. Јер пошто ова нова идеја о царству другога света не могла никако ући у главу незнабожаца, то они увек сматраху хришћана не као праве бунтовнике, који, под притвореном покорношћу, тражаху само средство да се учине независнима и господарима, и да већто узурпују, власт коју они тобож пошто-ваху у својој немоћи. То је био узрок гоњењима.

Оно од чега су се незнабошци плашили — збило се. Тада све промени вид; понизни хришћани почеше друкше говорити, и на скоро се видело како је ово назови царство другога света постало, под видљивим шефом, најжешћи деспотизам у овоме свету.

Међутим пошто је увек било владоца и грађанских закона, то се из ове двогубе власти појавио вечити сукоб правосуђа, који је сваку добру политику онемогућио у хришћанским државама, и никад се није могло упети да се сазна коме господару или свештенику беше човек обавезан да се потчини.

Међутим, већина народа, па и у Европи, или у њеном суседству, желела је да сачува или да васпостави стари систем, али без успеха; дух хришћанства је све придобио. Света вера остајала је увек или је поново

постајала независна од суверена, и без нужне везе са телом државе. Мухамед је имао врло здраве погледе; он је добро удесио свој политички систем, и, докле је постојао облик његове владавине под калифима, његовим наследницима, ова је владавина била правилна и добра у томе погледу. Али Арапи, пошто почеше цветати, пошто постадоше научени, углађени, меки и лабави, потпадоше под јарам варварски. Тада отпоче подела између две власти. Ма да ова подела бејаше мање видна код Мухамеданаца него ли код Хришћана ипак она постоји, а нарочито у секти Алијевој; а има држава, као што је Персија, у којој се ова подела не престаје опажати.

Код нас, краљеви енглески постављали су себе за црквене старешине, а тако су исто чинили и Цезари; али су они овом титулом постајали не толико господари цркве, колико њени извршиоци; том титулом они нису текли толико права да је мењају, колико да је одрже; они нису законодавци у њој, они су само владоци. Свуда где свештенство чини тело,¹⁾ оно је господар и законодавац у својој отаџбини. Дакле, постоје две власти, два суверена

1) Треба добро појмити, да ово, што спаја свештенство у једно тело, нису толико формални скупови, колико опшност цркве. Опшност и одлучење јесу друштвени уговор свештенства, уговор помоћу кога ће оно увек бити господар народа и краљева. Сви свештеници, који опште међу собом, јесу суграђани, па ма они били на два краја света. Овај је проналазак урнек у политици. Ничега сличнога томе нема међу многобожачким свештеницима. С тога они нису никад ни чинили свештеничко тело.

у Енглеској и у Русији, све као и на другом месту.

Од свију аутора хришћанских, философ Хобес је једини, који је добро уочио зло и лек, који је предложио да се споје две главе орла, и да се све доведе на политичко јединство, без којег никада ни држава ни влада неће бити ваљано конституисане; али, он је требао да уочи, да господарећи дух хришћанства не може да се сложи са његовим системом, и да би интерес свештеника био увек јачи од интереса државног.

Његову политику учинило је мреком не толико оно што је у њој било страшно, колико оно што је било истинито и праведно¹⁾.

Држим, да би се, излажући с ове тачке гледишта историјске чињенице, лако одбацила противна мишљења Бајла и Варбитона, од којих први тврди да никаква религија није корисна политичком телу, а други, напротив, тврди, да му је хришћанство најснажнија потпора. Првome би се доказало, да ни једна држава није била основана, а да јој религија није послужила за базис; а другome, да је хришћански закон од веће штете него ли користи за снажну државну конституцију. Да бих био јаснији, доста ће бити да што тачније одредим сувише простране религијске идеје, које се односе на мој предмет.

1.) Међ осталим писмима Гроцијусовим, загледајте у писмо које је он писао свome брату 14. Априла 1643. год., на њега те видети шта овај учени човек одобрава а шта куди у књизи *de Cive*. Истина, изгледа, да он, побуђен благошћу, опрашта аутору зло због доброга; али није сваки тако милостив.

Религија, посматрана у односу на друштво, које је или опште или приватно, може се сходно томе поделити у две врсте: религија човекова и религија грађанинова. Прва, без храмова, без олтара, без обреда, ограничена чисто на унутрашњу веру у узвишенога Бога, и на вечите дужности моралне, јесте чиста и проста евангелијска религија, прави теизам, и оно што се може назвати природно божанско право. Друга, која важи само за једну земљу, даје овој своје богове, њене властите патроне и заштитнике; она има своје догме, своје обреде, свој спољашњи култ прописан законом; изузимајући једино ону нацију, која иде њеним стопама, свака је друга нација за њу неверна, туђа, варварска; дужности и права човекова она простире само дотле докле и своје олтаре. Такве беху све религије првих народа, којима се може дати име грађанско божанско право или позитивно божанско право.

Постоји једна трећа врста религије, која је још чудноватија, која, дајући људима два законодавства, два шефа, две отаџбине, подвргава их дужностима које су противуречне, и не да им да у исто време могу бити и побожници и грађани. Таква је религија Лама, Јапаница и римског хришћанства. Ова последња могла би се назвати религија свештеника. Из ње излази нека врста мешовитог и недружевног права, које никако нема имена.

Кад се политички расмотре ове три вр-

сте религије, свака од њих има своје мане. Трећа је тако видљиво рђава да би значило губити време доказивати то. Све оно што кида друштвену заједницу не вреди ништа; све су установе ништавне које доводе човека у противуречност са самим собом.

Друга је добра у томе, што спаја божански култ и љубав према законима, и то стварајући од отаџбине предмет грађанског обожавања, учи грађане како служити држави значи служити богу заштитнику. То је врата теократије, у којој не треба имати никаквог другог понтира до владоца, нити друге свештенике до чиновнике. И тада, умрети за своју земљу, значи постати мученик; нарушава-ти законе, значи бити безбожник, а изложити кривца јавном презрењу, значи исложити га гњеву богова, *sacer esto*.

Али је она рђава у томе, што, заснована на заблуди и лажи, вара људе ствара их лаковерним, сујеверним, и увлачи истински култ божанства у празну церемонију. Она је рђава и онда, кад, поставши искључна и тиранска, ствара народ сангвинистичним и нетолерантним; с тога она тежи само за убиством и крвопролићем, и сматра да чини свето дело кад убија свакога ко не признаје њене богове. Ово доводи такав народ у природно стање рата са свима осталим народима, што је врло штетно за његову сопствену сигурност.

Остаје, дакле, религија човека или хришћанство, али не данашње, већ евангелијско,

које се сасвим разликује. По овој светој, узвишеној, истинској религији људи, као деца једног истог Бога, сматрају се сви као браћа, а друштво, које их спаја, не распада се, па ни по смрти.

Али пошто ова религија нема никакве нарочите везе са политичким телом, то она оставља законима једину силу, коју они извлаче из себе самих, не придодавајући им никакву другу, и услед тога једна од великих веза приватног друштва остаје без дејства. Шта више, не само да она не привезује срца грађана за државу, већ их од исте отрже, као и од свију ствари земаљских; ја не знам да ли би ишта било противније социјалном духу.

Вели нам се, да би народ од правих хришћана образовао најсавршеније друштво које се може замислити. У овој претпоставци опажам само једну велику незгоду, а то је, што друштво правих хришћана не би било више друштво људи.

Шта више, да ово замишљено друштво, са целокупним својим савршенством, не би било ни моћније ни трајније; тек што би по-стало савршено, оно би постало без везе, његов рушећи порок налазио би се у самом његовом савршенству.

Сваки би вршио своју дужност; народи би били потчињени законима, старешине би биле праведне и умерене, чиновници часни и неподмитљиви, војници би презирали смрт;

не би било ни сујете ни луксуза; све је то врло лепо, али да видимо даље.

Хришћанство је потпуно духовна религија, обузета једино небесним стварима, јер отаџбина хришћанину није овај свет. Хришћанин, истина, врши своју дужност, али је врши са великом индиферентношћу односно добрих или рђавих успеха својих трудова. Само ако нема што себи да пребаци, њега се мало тиче, да ли све иде добро или рђаво овде на земљи. Ако држава цвета, једва ако сме да ужива у јавном благостању, јер се плаши да се не понесе славом своје земље; ако држава пропада, он благосиља руку божју која притискује његов народ.

Да би друштво било мирољубиво и да би се у њему очувала хармонија, потребно је да сви грађани без изузетка буду добри хришћани; али, ако се по несрећи нађе само један једини амбициозан човек, само један једини лицемерец, на пр. какав Каталина, какав Кромвел, тај ће по сигурно добро ћарити са својим суграђанима. Хришћанско милосрђе не допушта лако да се зло мисли о своме ближњем. Чим би такав човек пронашао ма каквим лукавством вештину да им се наметне и да дочепа један део јавне власти, ето вам одмах човека узвишена на достојанство; Бог хоће да се он поштује, — ето вам у скоро власти; Бог хоће да му се покорава. Злоупотреби ли он ову власт као повереник, то се сматра као бич којим Бог казни своју децу.

Да би се сагласило на прогонство узурпатора, потребно је да се поремети јавни мир, да се употреби сила да се пролије крв; све се то рђаво подудара са хришћаниновом благошћу. а, након свега тога, шта се тиче кога да ли ће бити слободан или роб на овоме свету? Главно је да се оде у рај, а самоодрицање је једно средство више за то.

Догодили се какав рат са странцем, грађани иду олако у борбу, нико од њих не помишља да бега; они врше своју дужност, али не теже за победом; они знају боље умрети него ли победити. Били победиоци, били побеђени, — шта се то њих тиче? Зар провиђење не зна боље од њих шта им треба? Нека се замисли колико се може користити услед њиховог стојицизма, поносит, бујан и фанатичан непријатељ. Ставите њима на супрот оне племените народе, које прожима жарка љубав за славом и отаџбином; замислите вашу хришћанску републику према Шпарти или Риму. Побожни хришћани биће потучени, сатрвени, уништени пре него што буду имали времена да се упознају, или би за свој спас имали једино да благодаре презирању, које би непријатељ гајио према њима. Заклетва, као што беше она Фабијевих војника, била је по моме мишљењу дивна; они се не заклињаху или да умру или да победе, они се заклињаху да буду победиоци, и испуњавали су своју заклетву. Никада хришћани не би мог-

ли одржати сличну заклетву, јер би сматрали да кушају Бога.

Али се ја преварих, кад рекох хришћанска република, јер ове речи једна другу искључују. Хришћанство проповеда само ropство и зависност. Његов је дух веома повољан за тиранију, којим се ова није увек користила. Прави хришћани створени су да буду робови; они то знају, и слабо их то унеспокојава; овај кратки живот сувише мало вреди у њиховма очима.

Хришћанске су трупе извршне вели нам се. Ја то одричем. Нека ми се покажу такве трупе. Што се мене тиче, хришћанске трупе сасвим су ми непознате. Навешће ми се крсташи. Не говорећи о храбрости крсташа, приметићу, да не само што они не беху хришћани, већ то беху војници свештеникови, то беху грађани цркве; они се бораху за духовну земљу, коју је црква начинила световном, а не зна се како. Кад се ствар добро процени, ово се изврће у паганизам; јер пошто еванђеље не поставља никако народну религију, то је сваки свети рат немогућ међ хришћанима.

За време незнабожачких царева, хришћански војници беху храбри. Сви хришћански аутори тврде то, а и ја верујем. То беше утакмица части противу незнабожачких трупа. Чим цареви постадоше хришћани, ове утакмице не би више; и када крст изгони орла, ова римска храброст ишчезе.

Али, остављајући на страну политичка разматрања, да се вратимо на право, и да утврдимо принципе о овој важној ствари. Право, које друштвени уговор даје суверену у погледу поданика, не прелази никако, као што сам рекао, границе политичког јединства.^{1.)} Поданици, дакле, полажу рачун суверену о својим мњењима у толико у колико су та мњења важна за опшност. Дакле, врло је важно у држави да сваки грађанин има религију, која га гони да је одан својим дужностима; али догме ове религије интересују и државу и њене чланове само у толико, у колико се оне односе на морал и на дужности, које је, онај, који ту религију приповеда, обавезан да врши према другоме. Шта више, сваки може имати мишљења која му се допадају, а да суверен не мора за њих знати; јер како он нема никакве надлежности у другом свету, то ма каква била судбина поданика у будућем животу, њега се не тиче, само ако су они добри грађани на овом свету.

Постоји, дакле, једна чисто грађанска вероисповед, које је чланове суверен позван да утврди, не баш као религијске догме, већ као осећања дружевности, без којих је немо-

1.) У републици, вели Г. Даламберт, сваки је потпуно слободан у ономе што не одриче другима. Его неопходне границе; не може се поставити тачнија. Ја нисам могао одолети задовољству, а да по кад кад не наведем овај рукопис, и ако није познат јавности, да би учинио част успомени једног славног и уваженог човека, који је чак и у министарству сачувао срце правог грађанина и правилне и здраве мисли о владавини своје земље.

гуће бити добар грађанин и веран поданик.^{1.)} И ако не може никога обвезати да у њих верује, он може прогнати из државе свакога који у њих не верује; може га протерати, не као безбожника, већ као недружевног, као неспособног да воли искрено законе, правду, и да по потреби жртвује свој живот својој дужности. Ако се ко, пошто је јавно признао ове догме, понаша тако, да их не верује, нека се казни смрћу; он је учинио највећи злочин: он је обмануо законе.

Догме грађанске религије морају бити просте, малобројне, изражене тачно, без објашњења и тумачења. Суштаство моћног, мудрог, добротворног, увиђавног и брижног Божанства, будући живот, блаженство за добре, казна за рђаве, светиња друштвеног уговора и закона, — ето то су позитивне догме. Што се тиче негативних догми, ја их сводим на једну, а то је: нетолерантност друге вероисповеди; она улази у обреде, које смо искључили.

Они који двоје нетолерантност грађанску од нетолерантности теолошке, варају се, јер су ове две нетолерантности нераздвојне. Није могуће живети у миру са људима који се сматрају за осуђене; волети их, зна-

1.) Цезар, оптужујући Катилину, трудио се да постави догму моралности душе. Катон и Цицерон, да би га одбили, не бежу никако вољни да философирају: они су се задовољили тиме, да открију како Цезар говори као лош грађанин и да излаже убитачну доктрину по државу. И доиста, сенат римски требао је о томе да расуђује, а не о теолошком питању.

чи мрзети Бога, који их казни; сасвим је потребно или да се врате на прави пут или да се муче. Свуда, где год је теолошка нетолерантност дозвољена, немогуће је да она нема какве било грађанске последице,^{1.)} а чим ње има, суверен није више суверен, па ни мирјанину. Од тог момента су свештеници прави господари, а краљеви су само њихови служитељи.

Сада, кад више нема и кад више не може бити искључне народне религије, морају се трпети све оне које трпе друге, у колико њихове догме немају ничега што је противно грађанским дужностима. Али, ко се год усуди да каже: *ван цркве нема спаса*, треба да буде протеран из државе, сем ако држава не би

1.) Узмимо за пример брак. Пошто је брак грађански уговор, то он има грађанске последице, без којих је чак и немогуће да друштво опстане. Претпоставимо, дакле, да свештеново успе да присвоји себи право вршења овог акта, право које треба неизбежно одузети од сваке нетолерантне религије. Зар није у том случају јасно како то право, стварајући га вредећим у погледу црквене власти, постаје ништанно у погледу власти владоца, који не може имати више поданика до оно што свештенство буде добро те му да? Није ли очевидно да ће господар, будући је властан да венча или не венча људе, према томе да ли имају или не ову или ону доктрину, према томе да ли ће усвојити или одбацити свакав или онакав образац, према томе да ли ће му бити више или мање одани, владајући се мудро и држећи се постојано, — није ли очевидно, да ће он једини располагати наследицима, звањима, грађанима, па и самом државом, која неће моћи опстати, пошто је састављена само из ванбрачних? Али, рећи ће ко, то ће се назвати злоупотреба, позваће се на суд, решиће се, одузеће се световна власт. Какво сажалење! Свештенство, ма колико да има, не куражи, већ здравог разума, допустиће мирно да се позива на суд, да се решава, да се одузима световна власт, и опет ће остати господар. Мени се чини, да није велика жртва напустити један део кад је сигурност ту, да ће се заузети све.

била црква и ако владалац не би био прво-
свештеник. Таква је догма добра само у тео-
кратској владавини, а у свима другим она је
штетна. Разлог, са кога се вели да је Хен-
рих IV пригрлио римску религију, треба да
нагони сваког часног човека да је напусти а
нарочито сваког владоца који уме да мисли.

IX. — Закључак.

Пошто сам поставио праве принципе по-
литичког права, и потрудио се да заснујем
државу на њеном базису, остаје ми још да
је подупрем њеним спољним односима, у што
се разуме међународно право, трговина, пра-
во рата и освајања, јавно право, лиге, пре-
говори, уговори. Али све то чини нов пред-
мет, врло простран за мој кратки поглед, који
ја морам увек фиксирати што ближе себи.

ШТАМПАРСКЕ ГРЕШКЕ

Молим читаоце да претходно учине исправке у књизи.

СТРАНА

- 9., у 6. реду одозго, у место „771. год.“ треба 1771.
15., алинеја друга, 6. ред одоздо, у место „бар докле
треба: бар дотле.
22., „ „ 10. ред „ у место „његову“ треба
његову.
25., алинеја трећа, први ред одоздо, у место „које са“
треба: које се.
27. у примедби, ред девети одоздо, у место „би“ тре-
ба: би.
41., у примедби, први ред одозго, у место „принципе“
треба: принципе.
46., { Прва алинеја, 6 ред одозго, у почетку, место „зга-
сност“ треба: гласност,
„ „ 7 „ „ у почетку место „члје-
дничким треба: заједничким.
„ „ 8 „ одозго у почетку место „аега“
треба: чега.
51., трећи ред одозго, у место „потреба“ треба: потребна.
52., трећи ред одозго, „ „ „де су“ треба: где су.
78., у примедби, други ред, м. „присуествовао“ ч. при-
суествовао.
80., у примедби, 4. ред одоздо, у тесто „предетанимо“
треба представимо.
81., у 5. реду одоздо, у место: „чиниоца“ треба: чини-
лаца.
96., алинеја трећа, четврти ред одозго, у место „било“
треба: били.
110., у 6. реду одозго, м. „Сицили чит. Сицилији.
112., у 13. реду одозго, м. „Француска“ чит. Француских
116., алинеја трећа, ред 4. м. „Тиме“ ч. Томе.
118., у примедби, у 2. и 3. реду, м. Макијавао,“ ч. Ма-
кијавел.
123., алинеја друга, трећи ред озго, м. „одређених“ ч. од-
ређеним.

- 139., алинеја друга, 2. и трећи ред, м. „бернеки“ ч. бернески.
 „ „ четврта, 2 ред, оздо, м. „своцијална“ ч. социјална.
 153., алинеја друга, ред 6 оздо, м. „цектурија“ ч. цен-турија.
 167., 6 ред оздо, м. „опасоост“ ч. опасност.
 168., алинеја 3., ред 3 озго, м. „Каталининовој“ ч. Каталининој.
 171., 3. алинеја, 5. ред озго, м. „секуданата“ ч. секунданата.
 172., алин. 2., ред 2 и 3 оздо, м. „изражала“ ч. изражавала.
 „ 3., ред 2 оздо, место „и до“ ч. и да.
 175., 6 ред озго, м. „посојала“ ч. постојала.
 176., алин. 3, ред први озго, м „владаоца“ ч. владалаца.

Lib. dt.
35944